All India Oriental Conference
Centenary Celebration Publication Series - 6

MATERIALS FOR A CRITICAL EDITION OF THE KASIKAVRUTTI

Malhar Kulkarni
Eivind Kahrs

Chief Editor
Prof. Srinivasa Varkhedi
Vice-Chancellor, KKSU, Ramtek

Editor
Prof. Madhusudan Penna
Director, Research & Publication

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University,
Ramtek
New Bharatiya Book Corporaton
Delhi

2020

All India Oriental Conference
Centenary Celebration Publication Series - 06

MATERIALS FOR A CRITICAL EDITION OF THE KASIKAVRUTTI

Malhar Kulkarni
Eivind Kahrs

Chief Editor
Prof. Srinivasa Varkhedi
Vice-Chancellor, KKSU, Ramtek

Editor
Prof. Madhusudan Penna
Director, Research & Publication

Kavikulaguru Kalidas Sanskrit Universty,
Ramtek

2020

Title	-	**Materials for a critical edition of the Kasikavrutti**
Authors	-	**Malhar Kulkarni** **Eivind Kahrs**
Chief Editor	-	**Prof. Srinivasa Varkhedi,** Vice-Chancellor, KKSU, Ramtek
Editor	-	**Prof. Madhusudan Penna** Director, Research & Publication
AIOC	-	**Prof. Gautam Patel,** President **Prof. Saroja Bhate,** General Secretary **Prof. G.U. Thite,** Vice President
Editorial Board	-	**Dr. Dinakar Marathe**, KKSU **Dr. Veena Ganu**, Nagpur
Published Year	-	**2020**
Editon	-	**First**
Price	-	**Rs. 260.00**
ISBN	-	978-8183-153-720
Coverpage	-	**Shri. Umesh Patil**
Published by	-	**Kulasachiva,** Kavikulaguru Kalidas Sanskrit Universty, Ramtek and New Bhartiya Book Corporation 208, IInd Floor, Prakashdeep Building, 4735/22, Ansari Road, Dariyaganj, New Delhi-110002 Ph. No. 23280214, 23280209

S.K. Offset, Delhi

PREFACE

It is indeed a matter of great pleasure and pride for Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek to have this rarest opportunity of hosting the 50th session of All India Oriental Conference at Nagpur. This AIOC-50th session at Nagpur will be forever remembered by all as the year 2019 also happens to be the year of Centenary Celebration of AIOC. The premier objective with which the great scholars of yester years had contemplated and established this national academic event called All India Oriental Conference has been achieved through these years with scores of young scholars contributing significantly to the treasure house of knowledge through their valuable research work.

The research of yore and of the present should be properly recorded so as to make it easily available to all lovers of knowledge and wisdom in the years to come. With this objective, we have contemplated to commemorate the 100th year of this grand event of 50th session of AIOC by way of publishing 100 monographs on different subjects in four languages viz., Sanskrit, Hindi, Marathi and English. It is no doubt a herculean task but still worth of it, for the reason that these 100 monographs will inspire many young scholars to take upon a fresh study and research of the oriental subjects with more vigour and zeal.

The AIOC Centenary Publication Series includes wide variety of subjects like Literature, Language, Veda, Indian Philosophy, Sanskrit Grammar, Law, Children Literature, Yoga, Astronomy and Astrology, Ayurveda, Pali, Prakrit, Jain, Buddhism, Education, Library Science, Poetics, Aesthetics, and Indology. It also includes reprint of some rare texts of academic importance which have gone out of print are not easily available. We wish to mark this centenary celebrations with this series that connects the glory of the past and aspirations of future. I place on record my sincere gratitude to all the authors of these monographs who have kindly contributed to the richness of this

series.

I am confident that the books published in these series will definitely inspire the lovers of Oriental Learning in general and of Sanskrit Language and Literature in particular.

On this occasion, we have published a memorable book of all the speeches of Section-Presidents of all previous sessions of AIOC. It is indeed a very capacious addition to any collection. I with all respect thank two eminent scholars of our times - Prof. Gautam Patel, President and Prof. Saroja Bhate, General Secretary, the torch bearers of AIOC who have not only encouraged us in this venture but also made all efforts to provide these valuable historical speeches for us. I thank all executive members of AIOC and my colleagues of the varsity for making this event a grand success. My words fall short in describing the painstaking efforts and scholarly commitment of my esteemed colleague Prof. Madhusudan Penna, local secretary of this session in bringing out this series.

I also take this opportunity to profusely thank Shri. Subhash Jain and Shri Dipak Jain, the proprietors of New Bharatiya Book Corporation, New Delhi for their enthusiastic approach and timely work with all precision and grace.

Let us all sanctify ourselves in the eternal flow of wisdom by reading these books and recommending these to others also!

सरस्वती श्रुतिमहती महीयताम्

Ramtek
10th January 2020

Prof. Srinivasa Varakhedi
Vice Chancellor, KKSU

Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University
All India Oriental Conference

100th Year 50th Session
10th-12th January, 2020

Chief Patron
Hon'ble Nitin Gadkari
Minister of Road, Transport & Highways of India

Patron
Prof. Srinivasa Varakhedi
Vice Chancellor, KKSU, Ramtek

AIOC President
Prof. Gautam Patel
Chairman, Sanskrit Seva Samiti, Ahmedabad.

AIOC General Secretary
Prof. Saroja Bhate
Professor of Sanskrit (Retd.), Pune University, Pune

AIOC Local Secretary
Prof. Penna Madhusudan
Dean, KKSU, Ramtek

Additional Local Secretary
Dr. Harekrishna Agasti
Dr. Kalapini Agasti
Dr. Dinakar Marathe
Dr. Parag Joshi

Organising Committee
Prof. C.G. Vijayakumar, Registrar (I/c) & Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Nanda Puri, Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Krishnakumar Pandey, Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Laita Chandratre, Dean, KKSU, Ramtek
Dr. Ramachandra Joshi, Finance Officer, KKSU, Ramtek
Dr. Umesh Shivahare, Controller of Examination, KKSU, Ramtek
Dr. Dipak Kapade, Librarian, KKSU, Ramtek
Dr. Renuka Bokare, PRO, KKSU, Ramtek

Shri. Rajivranjan Mishra, Technical Head, KKSU, Ramtek
Shri. Pravin Kalambe, Security Officer, KKSU, Ramtek

Reception Committee

Prof. Srinivasa Varakhedi, Chairperson Reception Committee & VC, KKSU
Parampujya Govindagiri Swamiji, Rishikesh
Prof. P.T. Chande, Former VC, KKSU
Prof. Uma Vaidya, Former VC, KKSU
Prof. Vijendra Kumar, VC, National Law University, Nagpur
Prof. Rajnish Shukla, VC, National Hindi University, Wardha
Prof. Vinayak Kane, VC, RTM Nagpur University, Nagpur
Shri. Krupal Tumane, Member of Parliament
Shri. Girishji Vyas, Member of Legislative Council
Shri. Chandrashekhar Bawankule, Guardian Minister, Nagpur
Prof. Vishram Jamdar, Director, VNIT, Nagpur
Dr. Bhushankumar Upadhyay, Commissioner of Police, Nagpur
Shri. Vijay Phanshikar, Editor, The Hitavada, Nagpur
Shri. Rajkumar Tirpude, Tirpude Group of Insitutions, Nagpur
Shri. Mohabbat Singh, Tuli International, Nagpur.
Shri. Chandragupta Varnekar, Principal Retd., Nagpur
Shri. Suresh Sharma, Baidyanath, Nagpur
Shri. Prabhakar Rao Mundle, Dharampeth Educational Institutions, Nagpur

Executive Committee

Prof. G. U. Thite,
Vice President

Dr. Brijeshkumar Shukla,
Treasurer

Members

Dr. Rajni Satish Chandra Jha
Prof. Shukla Ramakant
Dr. Behera Ranjit
Dr. Meena Shukla
Dr. Nirmala Kulkarni
Dr. Roy Gauri Nath
Dr. Tripathi Uma Rani
Dr. Pushpa Jha
Dr. Basu Ratna
Dr. Mithilesh Kumar
Prof. Singh Prasoon Dutta
Shri. Mishra Arun Ranjan
Dr. Mishra Baidyanath
Dr. Tripathi Rajendra Rasraj
Shri. Harshdev Madhav
Dr. Kamdev Jha
Dr. Parinita Deshpande
Dr. Jha Udayanath (Ashok)

MATERIALS FOR A CRITICAL EDITION OF THE KĀŚIKĀVṚTTI

by

MALHAR KULKARNI

EIVIND KAHRS

MATERIALS FOR A CRITICAL EDITION OF THE KĀŚIKĀVṚTTI

Malhar Kulkarni & Eivind Kahrs

Publisher:

Email:

Edition:

Design & Printed By:

ISBN –

Rs.

In memory of
Pandit Vamanshastri Bhagwat
and
Professor S. D. Joshi

Table of contents

Introduction

It gives us great pleasure to place in the hands of scholars this small volume containing materials that are deemed useful towards the preparation and presentation of a critical edition of the Kāśikāvṛtti (KV), the desideratum of which is ever increasingly felt after reading the review of the Hyderabad edition of 1969 of the KV included in this volume.

Robert Birwé reviewed the 1969 edition of the KV published by Osmania University, Hyderabad, and stated that it was not a critical edition in the true sense of the word. He also highlighted the need for a critical edition that will take into account the extant witnesses of the KV and show the interrelation between manuscripts. This detailed review points out several lacunae in the Hyderabad edition which made us undertake the task of critically editing the text of the KV. This review was originally published in German in *Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft* (*ZDMG*) in 1973 and is not available in many parts of India. We decided to provide an English rendering of this important review and to make it available to the general scholarly public in India and abroad.

Once you embark upon the task of editing the text of the KV critically, with the background created by Birwé's review, the next step is to create tools that help bring about the stipulated goal. One such tool was already published by Malhar Kulkarni in 2002 which contained more than 1000 quotations from the KV as found in the later paninian grammatical literature. These quotations show the text of the KV as it was found in many of the later texts of the Paṇinian grammatical tradition starting from the 11th century CE up to the 18th century CE. Part of this work

pertaining to the KV on Aṣṭādhyāyī (A) 1.1, is presented in this volume. Kulkarni also mentioned in his 2002 book that the other important tool for critically editing the text of the KV is the collection of the text of the KV as available from the two most important commentaries on it, namely the Nyāsa (NY) and the Padamañjarī (Pm). There he also mentioned that he himself had undertaken to collect and publish such a material. Part of that material is presented in this volume. Here we show how the collected material makes the text of the KV available from reconstruction and we show this by taking a small sample of the KV on A 1.1.

We present the text of the KV on A 1.1 as is available in the Nyāsa separately from the one that is available in the Padamañjarī. We also present the text of the KV in a particular manner which suits a particular function as part of a structure. We number each and every part of the text of the KV accordingly. We have removed the punctuation marks as well as references and the apparatus for obvious reasons.

As is visible below, we have divided the text of the KV into sections. The reasoning employed in such a division is explained in Kulkarni 2012. This division of the text of the KV in sections is not part of the printed Hyderabad edition. The sentences that form these sections are however part of the Hyderabad edition. We have retained all the sentences available in the Hyderabad edition. We have also followed a policy of focusing on a daṇḍa as a mark of the end of a sentence. We have decided not to follow the other punctuation marks in deciding about the exact shape of the sentence. We have also decided to present this text with the sandhi dissolved. This proved useful for

us in tracking down variants in a less cumbersome and cohesive way.

In our methodology for preparing a critical edition, we subject each and every section of the text presented below to textual investigation and present our comments on each and every section.

The material that is available through the NY and the Pm is useful in many ways. The evidence they provide us with can be divided into two broad categories, namely, direct and indirect. Direct evidence is what is called a 'pratīka' and the indirect evidence is the reference of the word in the text of the commentary. The indirect evidence is characterized by pratyakṣa, parokṣa as well as atiparokṣa. These three groups are further divided into various types of evidence.
There are three scenarios that seem to arise from the evidence available from the NY and the Pm. They are: (i) The text of the KV as available from both the NY and the Pm which is exactly the same, (ii) The text as available in the NY which is different from the one available in the Pm, and (iii) The absence of the text of the KV as available in both the NY and the Pm.

In all these cases, the evidence collected here plays a crucial role in deciding the textual transmission of the KV. Kulkarni 2012 has shown how, in the case of a Gaṇapāṭha, the text of the KV got developed in the course of time. Kulkarni and Kahrs 2015 showed how the text of the KV on A 1.1.17–18 demonstrated that they were received as one sūtra and were later on divided into two. In a forthcoming article, Kulkarni and Kahrs study in detail the third point mentioned above and conclude that the patterned absence of the NY and the Pm on the last section of

the KV on the saṃjñā sūtras does make a statement in relation to the transmission of the text of the KV and that that portion must have been added later than the NY and the Pm.

While collecting these materials from the NY and the Pm, it was found that the Pm has mentioned the variants known to it more than 300 times. Kulkarni and Kahrs, in a forthcoming article, present all such instances and propose to study them further and translate them and annotate them with manuscript information. Those quotations which pertain to the KV on A 1.1 are presented here as relevant material for the critical edition of the KV on A 1.1.

In this age of technology, it is but natural to take help of it for the purpose of preparation and presentation of our critical edition. We present here an article which describes how the textual transmission of the KV can be visualized at one go using a digital tool.

It is hoped that this material will give some idea to the reader of the kind of tools that are necessary for undertaking the gigantic task of editing the text of the KV. We aim to replicate similar material for editing different sections of the KV as and when we progress.

This volume is an outcome of our collaborative work that was supported by a British Academy grant (2011-2014), a University of Cambridge grant (2015-16) and an Indian Institute of Technology Bombay grant (2015-18). We would like to express our sincere gratitude to these institutions for their generous support. It has been through these grants that we have been able to financially support our assistants, Anuja Ajotikar,

Tanuja Ajotikar, Prajakta Deodhar, Sanhita Joshi, Trupti Kulkarni and Mukta Tilak, that we carried out trips to collect manuscript material and presented papers at conferences. We would also like to thank Professor Saroja Bhate and Professor Johannes Bronkhorst for placing their respective KV material in our hands and the University of Lausanne for handing over KV manuscript material to us. A particular mention must be made of Noemie Verdon whose swift and decisive action in sorting and packing the material from Lausanne resulted in the arrival of 21 big boxes in the Department of Humanities and Social Sciences at IITB. We are also grateful to the French Institute in Pondicherry for sending us their digital manuscript material. We thank Professor George Cardona for his constant encouragement, and especially when he was given a presentation of how we are approaching the challenges of this difficult task in IITB in February 2015.

Finally, we would like to express our sincere thanks to Dr Irawati Kulkarni and Dr. Nilesh Joshi, both at IITB, for assisting us with manuscript work. Dr Nilesh Joshi also deserves special thanks for converting the computer files of the manuscript into a suitable format and for seeing it through the press.

Malhar Kulkarni　　　　　　　　18th March 2018
Eivind Kahrs

Chapter 1

An English rendering of Robert Birwé's 1973 review of Vol. I of the Osmania edition of the *Kāśikāvṛtti*[1]

[NB: Numbers in square brackets refer to the page number of the German original.]

Kāśikā. A Commentary on Pāṇini's Grammar. Part 1. (Adhyāyas 1–4). By Vāmana & Jayāditya. Editors: Dr. Aryendra Sharma, Sri Khanderao Deshpande, Sri D. G. Padhye. Part 1 (Adhyāyas 1–4). Hyderabad: Sanskrit Academy, Osmania University 1969. XVI, 464 pp. (Sanskrit Academy Series. 17, A. 14.)

The *Kāśikā*, the oldest surviving complete commentary on Pāṇini's Sūtras in the order in which they occur in the *Aṣṭādhyāyī*, is composed, according to the Indian tradition, by Vāmana and Jayāditya. According to the information provided by I-tsing, Jayāditya died around 660 CE.

Consequently, the *Kāśikā* was produced in the first half of the seventh century CE.

Considering the importance of the *Kāśikā* within the grammatical literature of India, it is not surprising that the first edition of this text appeared in India already in the 70ties of the previous century.[2] This was not, however, a critical edition. Such a critical edition has long been a desideratum in Indian philology.

---

[1] Published in the *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* (*ZDMG*) 123, pp. 427–441

[2] Cf. below, p. 440 under I. 1. — Here all the editions of the *Kāśikā* published until now will be listed.

The present part I of this new edition contains: Introduction (p. Vf.); an overview of the ‘manuscripts and printed books used’ (p. VII); and [428] ‘Works quoted with their abbreviations’ (p. VIII), ‘a broad analysis of the topics’ of Adhyāyas 1–4 (p. Xff.), and the text (pp. 1–464).

The editors raise the claim that their edition of the *Kāśikā* is the first critical edition (p. V: “… Kāśikā critically edited for the first time”). Did it perhaps escape the editors’ attention that a previous edition, used by the editors (p. VII), had already raised such a claim? For on the title pages of all the six volumes of the edition that appeared as vol. 2–7 in the Prāchya Bhāratī Series, Varanasi 1965–67, one reads: “critically edited”.[1] Here, though, the statement “for the first time” is missing.

We will not here scrutinize the affirmation “critically edited” in the Prāchya Bhāratī Series. On the other hand, it appears necessary to thoroughly discuss the claim “critically edited for the first time” of the new edition.

This new edition is based on nine manuscripts, which are listed on p. VII. To put it bluntly, the “list of manuscripts” (p. VI) in no way fulfills the demands of a critical edition.

In their descriptions of the manuscripts used, it would have been best if the editors had followed the relevant model

[1] On the text of this edition (see below p. 440 under I. 9) the editor remarks in Part 6, *Sampādakīya* (p. 13): *kāśikāyāḥ prāyaḥ sarvatra nyāsā* [illegible] *eva* [illegible] *saṃskaraṇa pāṭhaḥ taduddhṛta pāṭhabhedaś ca sarvatra ṭippaṇyāṃ sthāpitāḥ. itaratra kvacit kutracit P*[illegible] *bhinnaḥ pāṭho dṛkpatham* [illegible] Manuscripts are not mentioned.

provided by S.M. Katre.[1] It remains unintelligible why the editors did not reproduce the information concerning the manuscripts that were already available in the manuscript catalogs, or at least they should have referred to such catalogs.

In order to rectify this deficiency, the descriptions of the manuscripts given in the catalogs with the descriptions provided by the editors will be juxtaposed:

1. The editors describe their manuscript *A* as follows:
"A: 3 The Kāśikā belonging to the Osmania University Library; containing the first three Adhyāyas; *folios 140*[2]; 18th century".

Consider in this respect: *A Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Osmania University Library.* Edited by Dr. Aryendra Sharma, Shri Khanderao Deshpande, Shri D. G. Padhye, Shri Sundara Sharma. Hyderabad 1967. Here, on p. 183, the following additional specifications are met with:

"12 TA 3/6 Kāśikā … Paper Devanāgarī 30 x 13 cm *176 folios* 12 lines per page 40 letters in a line … Good … "

2. The editors describe their manuscript *Ba* as follows:
"234/1895–98 The Kāśikā belonging to the B.O.R.I., Poona; Complete; Pages 392; *18t century*".

Consider in this respect: *Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Government Manuscripts Library deposited*

---

[1] *Introduction to Indian Textual Criticism*. Bombay 1941, p. 79f. — The 2nd edition Poona 1954 is not available to me.

[2] Differences in the description of the editions and the catalogue are printed in italics.

at the Bhandarkar Oriental Research Institute. Vol. 2: Grammar. Part 1: (Vedic and Pāṇinīya). Compiled by SHRIPAD Krishna BELVALKAR. Poona 1938. p. 50f.: “Kāśikāvṛtti No. 63 … [429]
Size — 10 in. by 4 ½ in.
Extent — 392 leaves; 15 lines to a page, about 48 letters to a line.
Description — Country paper, Devanāgarī characters, … correct and complete. The last leaf is slightly injured.
Age — Not mentioned. The Ms. does not seem to be very old”.

3. The editors describe their manuscript *Ka* as follows:
“61/ *1865*–68 The Kāśikā belonging to the B.O.R.I., Poona; *9*” x *4*”; pages 342; *18th century*”.

Consider in this respect the catalog mentioned above under 2, p. 51:
“Kāśikāvṛtti No. 64 61/*1866*–68
Size — *12 ½ in. by 7 ¾ in.*
Extent — 342 leaves, 16 lines to a page, 50 letters to a line.
Description — Modern country paper, Devanāgarī characters; … Complete in eight adhyāyas, each adhyāya being paged separately …
Age — *Śaka* 1790” [= 1868/9 *A.D.*].

4. The editors describe their manuscript *Pha* as follows:
“73/6613 The Kāśikā belonging to the Oriental Manuscript Library, Baroda; Palm-leaf; Granth script; *pages 203*; first six Adhyāyas”.

The same information, with the exception of “pages 203”, are found in *An alphabetical List of Manuscripts in the Oriental*

Institute, *Baroda*. Vol. 1: Compiled by Raghavan Nambiar Śiromaṇi. Baroda 1942. (Gaekwad's Oriental Series. 97.), p. 694f. Here, however, one reads: "*282 leaves*".

5. The editors describe their manuscript *Ga* as follows: "*9367*/5430 Transcript of the manuscript of the Kāśikā written in the Telugu script and belonging to the Saraswatī Mahāl Library, Tanjore".

Consider in this respect: *A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Tan Mahāl Library, Tanjore*. Vol. 10: Vyākaraṇa (Nos. 5326–5971). By P. P. S. Shastri. Srirangam 1930. P. 4137: "5430. Kāśikāvṛttiḥ. Burnell's Catalogue No. *9967*. …. Palm-leaf.
Size — 18 ½ x 1 ¾ inches. Leaves — 479. Lines — 6 to a page. Script — Telugu. … Complete".

A. C. Burnell: *A Classified Index to the Sanskrit MSS. In the Palace at Tanjore* … London 1880, p. 38a brings still further information: "(9,967) … Written about 1650. A little worm-eaten".

6. The editors describe their manuscript *Ha* as follows:
"70128 and 70136 Transcript of the manuscript of the Kāśikā written in the Malayalam script and belonging to the Adyar Library".

7. The editors describe their manuscript *Ja* as follows:
"66399 Transcript of the manuscript of the Kāśikā belonging to the Adyar Library; only 4th Adhyāya".

On the basis of the "Reg. No.", which is given by the editors, the Adyar Library manuscripts listed under 6. and 7.

cannot be identified, because of this “Reg. No.” is not found in the catalog. Cf. *Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library*. Vol. 6: Grammar, Prosody, and Lexicography. By Pandit V. Krishnamacharya. The Adyar Library 1947.

Here, on p. 6ff., one finds the following information:
“18. 24. A. 19. Kāśikāvṛttiḥ — Jayādityavāmanakṛtaḥ. Palm-leaf (Śrītāla). 260 Foll. 14 x 2 inches. 10 lines in a page. Malayālam Script. Old. Injured. Illegible writing … Contains the adhyāyas 1–5 only”.

“19. 24. A. 27. Kāśikāvṛttiḥ — Jayādityavāmanakṛtaḥ. [p. 430] Palm-leaf (Śrītāla). 161 Foll. 18 x 2 inches. Malayālam Script. Old. Good. Good writing. Contains the adhyāyas 6 to 8 complete”.

“20. 19.F.31 Kāśikāvṛttiḥ — Jayādityavāmanakṛtaḥ. Palm-leaf. 94 Foll. (265 to 366). 14 x 1 ¾ inches. 9 lines on a page. Grantha script. Old. Injured. Clear writing. Contains the 4th adhyāya only without the beginning … Leaves bearing the serial numbers 292 to 299 are wanting”.

Are these the manuscripts referred to by the editors under 6. and 7.?

By using the manuscripts catalogs, I cannot find out what the manuscripts labeled by the editors as I[1] and Ī[2] are. Clearly, it

[1] “The Kāśikā belonging to the Deccan College Research Institute, Poona; copy in the possession of the Prājña Pāṭhaśālā, Wai; 2nd, 4th, 7th and 8th Adhyāyas: Śaka 1455”.

[2] “Photocopy of the Kāśikā with the Padamañjarī supplied by Dr. S.M. Katre, Poona”.

did not occur to the editors to describe the copies of the manuscripts listed under 5., 6. and 7.

The bibliographical references to the used 'printed books' (p. VII) are not complete. Interesting is the information that the editors had at their disposal "a copy of the Kāśikā with variant readings noted by Dr. Liebich in his own handwriting supplied by Dr. S. M. Katre". As he once told me in Poona, Mr. Katre obtained this exemplar from P.C. Lahiri,[1] who in turn got it from B. Liebich. As for the editors' complaint that "Dr. Liebich … does not give any information regarding the manuscripts from which he collected the variants", I believe that it is possible to suggest that Liebich took these variants from the *Kāśikā* Manuscript No. 2440 of the India Office Library. For in the preface to his edition of the *Candra-vṛtti*[2] Liebich stated that he had collated this manuscript.

In addition to the meager description of manuscripts, there is another aspect that is poorly considered, which is a *condition sine qua non* for a critical edition. No attempt is made to explain how the utilized manuscripts are related one to the other. It would have been of no little consequence to know if a manuscript is the copy of an older, still preserved manuscript; if the manuscripts can be divided into groups or in recensions, etc. But even more grave is that the editors provide no justification whatsoever for why they chose to use these nine manuscripts from among all the available manuscripts of the *Kāśikā*. Are, in their opinion, all the other manuscripts worthless for preparing a critical edition? If that were the case, they should have provided an enlightening

[1] Lahiri was a pupil of Liebich's.

[2] Leipzig 1918. Reprint: Nendeln 1966 (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. Band 14.), p. XI.

motivation. The place names mentioned in the description (p. VII) make it clear that the manuscripts that have been chosen all come from close or not-so-close areas surrounding Hyderabad. How, otherwise, could one account for the fact that no manuscripts have been used that come from outside of India? If one puts effort into it, it is possible to get hold of these manuscripts; as I know from my own experience.

[p. 431] For a truly critical edition it is indispensable to carry out a thorough study of the manuscript tradition of the *Kāśikā*.[1] On account of the large number of manuscripts of the *Kāśikā*, such a study will by necessity belong; but it won't be impossible, provided that all the libraries possessing manuscripts will make their holding accessible to research. Only after the accomplishment of such a preparatory work that will provide a solid basis will it be possible to produce a critical edition of the *Kāśikā*.

Thus, it remains to be established that the present edition, in contrast to what is stated by the editors, does not deserve the name of a critical edition. In my opinion, the edited text is largely based on previous editions (cf. the list of 'printed books' given on p. VII). The editors, too, admit this; they say on p. VI as follows: "We acknowledge our debt to the editors of all printed editions for the help derived from them".

This observation is confirmed by occasional misprints in this edition, which is also to be found in the Kāśī Sanskrit Series.

---

[1] An exemplary work of this kind for the *Vākyapadīya* has been produced by Wilhelm Rau: *Die handschriftliche Überliefer* *seiner Kommentare*. München 1971. (Abhandlungen der Marburger Gelehrten Gesellschaft. Jahrgang 1971, Nr. 1.), p. 4ff.

No. 37. 1952 and the Prāchya Bhāratī Series 2–7, 1965–67. Here only one example shall be mentioned:[1] in the Vṛtti on P II.4, 79 all the three editions that have been mentioned read *ātvam* in place of the correct *ātt.vam*

Different readings found in Jinendrabuddhi's *Nyāsa* and Haradatta's *Padamañjarī*, the two best-known commentaries on the *Kāśikā*, have been taken into account by the editors (cf. p. V). It is however conspicuous that the editors do not always report when the *Nyāsa* and *Padamañjarī* exhibit different readings than their text.

With respect to 'Works quoted with their abbreviations' (p. VIII f.), the following inconsistencies are to be noted.

1. The abbreviations used in the text are not explained; I took note of the following examples:
ṛkhi. under P III. 4,8: = *Ṛgveda*[2] *Khilasūkta*
khi. under P IV. 4,115: = *Khilasūkta*
śau. under P IV. 4,112: = *Atharvaveda*, Śaunaka recension (p. VIII: *śau. a.*)
ā. śrau. under P. III. 1,86: = *Āśvalāyana Śrauta* (p. IX: *āśva. śrau.*)
āpa. śrau. under P IV. 2,28: = *Āpastamba Śrauta Sū*
kau.gṛ. under P IV. 3,7: = *Kauśika Gṛhyasūtra* (p. IX: *kau. sū.*)
gaṇasū. under P I. 1,27, etc.: = *Gaṇasūtra*
vā. under P I. 2,44: = *Vārttika*

---

[1] Further examples of various kinds will be brought up in the course of this investigation.
[2] The entries after the colons indicate how I understand the abbreviations that precede them.

[p. 432] *kātyā.* under P IV. 4, 76: = *Vārttika* by Kātyāyana contained in the *Mahābhāṣya*

nyāsa p. 6, note 7: = *Nyāsa* by Jinendrabuddhi
nyā. p. 10, notes 3, 4, etc. := *Nyāsa* by Jinendrabuddhi
pa.maṃ. p. 6, note 7, etc. := *Padamañjarī* by Haradatta
pa. under P I. 3,17, etc. : = *Paribhāṣā*

With respect to *pa.*, there arises the question of what Paribhāṣā-collection is referred to. Since the *vyāḍīparibhāṣā* and the *śākaṭāyanaparibhāṣā* are mentioned as such on p. IX, *pa.* ought not to refer to these works.

Under P I. 3,17, one reads: '*yadāgamās tadgrahaṇena gṛhyante*' (*pa.* 11). The number 11 shows that the abbreviation must refer to Nāgojībhaṭṭa's *Paribhāṣenduśekhara*; for it is only here that the *Paribhāṣā* — which can be traced back to the *Mahābhāṣya* on P I.1.120 — appears as number 11. I consider the editors' usage of quotation marks [in citing *pa.* 11] is inadmissible, because Nāgojībhaṭṭa's *Paribhāṣā* exhibits a different reading than the one in the *Kāś.* Nāgojībhaṭṭa reads *yadāgamās tadguṇībhūtās tadgrahaṇena gṛhyante.*

On P II. 4.71, one reads *tadantargatās tadgrahaṇena gṛhyante* (*pa.* 90). I cannot find a *Paribhāṣā* with such a wording in any collection.

On P III. 4.9, one reads: *anirdiṣṭārthāś ca pratyayāḥ svārthe bhavanti* (*pa.* 122). This *Paribhāṣā* is found in several collections, but never as No. 122. Moreover, in all of its occurrences, the word *ca* is lacking. There can be no doubt that

the *Kāśikā* follows the *Mahābhāṣya*, which reads, II. 98,10 (Kielhorn),[1] like the *Kāśikā*.

At *vyā. pa.* 91 a reference is given to P I. 2, 63 and at *vyā. pa.* 25 to P II. 1,67. The first reference is to Vyāḍi's *Paribhāṣāpāṭha*,[2] the second to Vyāḍi's *Paribhāṣāsūcana*,[3] two different works of different ranges, in which the same *Paribhāṣā*s are not numbered in the same way: *Paribhāṣāpāṭha* 91 = *Paribhāṣāsūcana* 73. It is difficult to understand why one siglum refers to two distinct works. Furthermore, I am not convinced that Vyāḍi is quoted by the *Kāśikā* ad P I. 2,63. Cf. *Kāś.*: *sarvo dvandvo vibhāṣā ekavad*[4] *bhavati*; but Vyāḍi: ... *vibhāṣayaikavad bhavati*. The reading of the *Kāśikā* is met with word-by-word in the *Mahābhāṣya* (I. 232, 4 f.).

On *śā. pa.* 15 there is a reference to the *Paribhāṣā nānubandhakṛtam anejantatvam* ad P III. 4, 19. On p. IX, it is said that this siglum refers to: "Śātātapa Paribhāṣā: Vyāḍyādi Paribhāṣā Saṅgraha. 1967". Under "Vyāḍyādi…" there lies, in fact, K.V. Abhyankar's *Paribhāṣāsaṃgraha*.[5] And yet in this work, a "Śātātapa Paribhāṣā" does not appear, but only [p. 433]

---

[1] References to the *Mahābhāṣya* are, as above, to volume, page and line in Kielhorn's edition, 3rd edition ed. by K.V. Abhyankar. Vol. I: Poona 1962; Vol. 2: Poona 1965.

[2] Included in: K. V. Abhyankar: *Paribhāṣāsaṃgraha* (*a collection of original works on Vyākaraṇa Paribhāṣās*). Poona 1967. (Bhandarkar Oriental Research Institute. Post-graduate and Research Department Series. No. 7.), p. 39–43.

[3] See reference in previous note, p. 1–38.

[4] Sic! Read: *vibhāṣaikavad*. The editors do not always pay heed to Sandhi rules. Cf. in this respect p. 439 below.

[5] See above, note 13.

the *Śākaṭāyana-paribhāṣā-sūtrāṇi*,[1] which contains the mentioned *Paribhāṣā* as number 15. Therefore, the “Śātātapa Paribhāṣā” (p. IX) should be corrected to “Śākaṭāyana Paribhāṣā”.

In this context an important question arises: why, at all, are references given here to a *Paribhāṣā* by Śākaṭāyana? In doing so, do the editors want to suggest — in accordance with K.V. Abhyankar[2] — that Śākaṭāyana, to whose name the *Paribhāṣāsūtras* are attributed, is older than the *Kāśikā*? There is, however, no need to discuss 1) that the *Śākaṭāyana-vyākaraṇa* is a work by the younger Śākaṭāyana, who was a contemporary of the Rāṣṭrakūṭa king, Amoghavarṣa I. (ca. 814–877 CE), and thus more recent than the *Kāśikā*; 2) that the *Paribhāṣāsūtras* traditionally ascribed to Śākaṭāyana belong to this work, and not to the grammatical system of the older Śākaṭāyana who is mentioned by Pāṇini (III. 4,111; VII. 3,18 and VIII. 4,50); and that 3) the more recent Śākaṭāyana did not have any work older than Pāṇini at his disposal, thus not even the work that is attributed to his older namesake. Should the editors hold a different opinion concerning what their siglum *śā. pa.* refers to, it remains nonetheless unexplained why, e.g., as regards the Paribhāṣā: *prātipadikagrahaṇe liṅgaviśiṣṭasyāpi grahaṇam* under *Paha* II. 1, 67, they refer to *vyā. pa.* 25 and not to *śā. pa.* 29. — The *Kāśikā*’s source for the *Paribhāṣā nānubandhak*

[1] K.V. Abhyankar: *Paribhāṣāsaṃgraha*, p. 44–46. — See also my edition of this collection in: *Śākaṭāyana-Vyākaraṇa* of Ācārya Śākaṭāyana [With Svopajñja commentary, Amoghavṛtti]. Ed. by Pt. Shambunath Tripathi. English Introduction by Robert Birwé. Varanasi 1971. (Jñānapīṭha Mūrtidevī Granthamālā: Sanskrit Grantha No. 39.) Introduction, Appendix I., p. 110–119.

[2] See above, note 13, Introduction, p. 16 f. — Abhyankar’s view on the dating of this *Paribhāṣāsūtras* is incorrect, as I have shown elsewhere (see note 17, above), Introduction § 51, p. 101f.

anejantatvam (see above) is not by any means *Śā.* p. 15, but the *Mahābhāṣya* (I. 76, 12; I. 267,5; II. 171,22).

In this connection, it is worth mentioning two references to texts that are more recent than the *Kāśikā*:

1. Ad P I. 2,44, one reads: ‘*nirādayaḥ krāntādyarthe pañcamyā*’ (*vā.* 1390 / 780). The reference to *vā.* 1390 / 780 is to Bhaṭṭojīdīkṣita’s *Siddhāntakaumudī* (= SK). Here, P I. 4,79 is found as No. 780, and under this rule the above-mentioned Vārttika is cited as No. 1390. Why is a reference given to the SK? I presume this is the editors’ makeshift solution. For they have overlooked that they themselves adduce *nirādayaḥ* as Vārttika 94[1] ad P II. 2,18.

2. Ad P I. 4,61 references are given to *ga.ra.* 136 (3 references) and *ga.ra.* 137 (2 references). The numbers 136 and 137 refer to the page numbers of the *Gaṇaratnamahodadhi* (= GR), edition J. Eggeling, London 1879, 1881[2], and not to the verse number, as one may be led to think. What the purpose is of such references is unclear to me. Because Vardhamāna composed the GR in 1140 CE, i.e., 500 years after the *Kāśikā*, it is clear that these references cannot be taken [p. 434] to represent the editors’ idea that the GR be a source for the *Kāśikā*. In light of these considerations, they can only have meant that the meanings provided in the *Kāśikā* for the different words of the Gaṇa *ūryādi*

---

[1] In the Introduction, p. V, the editors present as a special feature of their edition: “Vārtikas and Iṣṭis are printed in separate lines and are serially numbered in square brackets”.

[2] The editors refer on p. IX to an edition unknown to me: “Gaṇa Ratna Mahodadhi: Kendrīya Vidhi Maṇḍala. 1965” — I do know of a reprint of J. Eggeling’s edition that appeared in Delhi in 1963.

are also found in the GR.[1] From the point of view of textual criticism, the information in the GR should be regarded as *testimonia*.

References to the *Mahābhāṣya* are found in the text in great number. With respect to this, the editors remark that: “Wherever the Kāśikā has closely followed the Mahābhāṣya, references pertaining to the latter are given” (p. V).

In some instances, however, references to the *Mahābhāṣya* are lacking. One example is the following:

Ad P IV. 2,8: *Kaler ḍhak*, the *Kāśikā* adduces the Vārttika 401: *sarvatrāgnikalibhyāṃ ḍhag vaktavyaḥ*, whereby the editors rightly refer to *Mahābhāṣya* II. 273 [,9]. Ad P IV. 2,33: *agner ḍhak* one finds as Vārttika 409: *prāgdīvyatīyeṣv artheṣu sarvatrāgnikalibhyāṃ ḍhag vaktavyaḥ*. Here no reference is given. Why is there no reference to *Mahābhāṣya* II. 273,9? From Haradatta’s interpretation of the word *sarvatra* in the *Padamañjarī* ad *Kāśikā* IV. 2,8 it is obvious that all the meanings up to P IV. 4,2 are intended (*sarveṣv eva prāgdīvyatīyeṣu*). Ad P IV. 2,33, Haradatta considers the sentence in the *Kāśikā*: *prāgdīvyatīyeṣu* as an allusion, whereby one is reminded of what has already been taught ad P IV. 2,8: *sarva°* (‘*kaler ḍhag*’ [IV. 2,8] *ity atroktam evānena smāryate prāgdīvyatīyeṣv iti*). This instigates the question why the editors have indicated as a Vārttika the sentence in the *Kāśikā* ad P IV. 2,33 which begins with *prāgdīvyatīyeṣu*. Has it escaped their attention that the *Kāśikā* always adduces examples for the actual

[1] Śākaṭayana’s *Amoghavṛtti* (see note 17), which is around 300 years older than the GR, lists under I. 1.26 the same meanings as the *Kāśikā*.

Vārttikas that it quotes[1]? Therefore, the editors' Vārttika 409 is not a Vārttika. That they indicate it as a Vārttika is a further clue to what has already been noted above[2], namely, that their text is dependent on previous editions. In fact, *prāgdeśīyeṣu* is given as a Vārttika ad P IV. 2,33 in the editions of the Kāśī Sanskrit Series. No. 37 and in the Prāchya Bhāratī Series. 2–7.

A false reference is found ad P IV. 4,76. Here one reads: '*rathasītāhalebhyo yadvidhau*' (*vārttika*) ... Kātyāyana's Vārttika 1 ad P IV. 4,76 does, however, read: *vahaty abhidhāne rathaśakaṭasīrebhyaḥ pratyayavidhānān vihi*. Instead of this Vārttika the editors should have referred to P I. 1,72, where Kātyāyana notes in Vārttika 16: *rathasītāhalebhyo yadvidhau* (*Mahābhāṣya* I. 186,10).

[p. 435] Apparently, the references to the *Mahābhāṣya* are given because it is one of the sources of the *Kāśikā*. In this respect, one may ask why the editors did not refer to Candra(gomin)'s grammar, which, it has long been settled, was also one of the sources of the *Kāśikā*. Consider as an example the *Kāśikā*'s Vārttika number 444 ad P IV. 3,8: *madhyān maḥ*. It

---

[1] A second case of a Vārttika without an example is, ad P III.3,40, the Vārttika 302: *uccayasya pratiṣedho vaktavyaḥ*. It is first added after Puruṣottamadeva (first half of the 12th century CE; cf. Birwé, JAOS 85, p. 526) into the *Kāśikā*, as I have shown elsewhere (see note 17 above), Introduction p. 28f. —
Ad P I.1,11 the *Kāśikā* states: *īdādīnāṃ pragṛhyate maṇīvādīnāṃ pratiṣedho vaktavyaḥ*. The word *vaktavyaḥ* shows unobjectionably that we are dealing with a Vārttika. Why don't the editors print *īdād...* as a Vārttika (cf. note 19)? Does this happen because it does not occur in the *Mahābhāṣya* or because earlier editions (e.g. the ones listed below p. 440 ad I. 8 and 9) do not characterise it as a Vārttika?
[2] See p. 431 above.

reads: *ādeś ceti vaktavyam. ādimaḥ.* Rule P IV. 3,8 is not discussed in the *Mahābhāṣya*. Patañjali forms *ādima* by adding the suffixes *ḍimac* to *ādi* (II. 304,18: *agrādipaścāḍ ḍimac ... smṛtaḥ*), a derivation that is not reported in the *Kāśikā* ad P IV. 3,23. Because Candra III. 2,82: *madhyān maḥ* forms the word *ādima*, like the *Kāśikā*, by adding the suffix *ma* to *ādi*, there can be little doubt that, in this case, the *Kāśikā* follows Candra. Another question that cannot be tackled here is whether or not a critical edition should contain references to text sources that are explicitly mentioned or that are not mentioned. If one does refer to such text sources, then, in my opinion, one should refer to all the known sources, and not only to one, however significant this may be.

Next to references to the *Mahābhāṣya*, several references are given to Pāṇinian rules. This happens when rules are quoted — e.g., ad P I. 1,3: *vakṣyati* — '*sārvadhātukārdhadhātukayoḥ*' (VII.3.84/2168[1]) … — or when rules are alluded to in the text; or when rules are indispensable for understanding the text of the *Kāśikā* — e.g., ad P I. 1,21: *yathā kartávyam* ... *pratyayādyudāttatvaṃ bhavati* (III.1.3/3708) .... The reference to P III.1,3 is necessary regarding the accent of *kartávyam*.

In the readers' interest, there should have been many more references of this last kind. Ad P I.1,15: *ot* one reads: *tasyaukareṇa tadantavidhiḥ*. Here, regarding *tadantavidhiḥ*, one misses the reference to P.I.1,72. Ad P. I.1,19 one reads *agniśabdas* ... *ādhītī iti dhīt*[illegible] *prāpte* … . For [illegible] and the Vedic instrumental singular *dhītī* a reference to P VII.1,39 would have

[1] The numerals refer to the continuous enumeration of the Sūtras in the *Siddhāntakaumudī*. See p. 439 below.

been required, and for *taparakaraṇam* a reference to P I.1,70. These examples may suffice. The lack of references to such a kind scares the non-specialist reader away from reading grammatical texts. Unfortunately, a good opportunity to make the *Kāśikā* more accessible in this respect has not been fully taken advantage of. It would be welcome if the editors were to endorse such a stimulus for their second part, should that not be too late.

As a special feature of their edition, the editors state, p. VI, that: “7. Quotations given in the Kāśikā by way of illustrations have, as far as possible, been traced to their sources and references provided. In many cases, the existing printed editions contain erroneous readings. The correct readings and the references will be particularly helpful in case of quotations from Vedic texts.”

Quotations in the *Kāśikā* from poetic texts have been compiled by F. Kielhorn.[1] For three of these quotations, the editors now provide the sources:

[p. 436] 1. Under P I.1,11: ‘*maṇī voṣṭrasya lambete priyau vatsatarau mama*’ (*Mahābhārata* 12.172.12[2]);

[1] *Indian Antiquary* 14 (1885), p. 327 = F. Kielhorn: *Kleine Schriften* … Edited by Wilhelm Rau. Part I. Wiesbaden 1969, p. 188.

[2] Read: 12.171.12. — The *Śāntiparvan*, Part 3: Mokṣadharma, A. ed by S.K. Belvalkar. Poona 1954, has *maṇī uṣṭrasya* … For this reading Belvalkar relies in the Critical Notes, Mokṣadharma, B. Poona 1954, p. 2152 on Bhaṭṭojīdīkṣita, who in the *Siddhāntakaumudī* on P I.1,11 remarks: *ivārthe vāśabdaḥ*. Belvalkar does not go into the Vārttika in the *Kāśikā* on P I.1,11 (see note 22 above).

2. Under P I.1,35: *dhūmāyanta* [illegible] *iv*… *prajvalanti* [illegible] */ ulmukānīva svā ’jñāt*… *bharatarṣabha //* (*mahābhārata* 5.36.38[1]); and

3. Under P IV.1,95: ‘*pradīyatāṃ dāśarathāya m*… (*vā. yuddha.* 9.22[2]).

Already Kielhorn[3] had identified Böhtlingk’s *Indische Sprüche* 6948 as the source of ‘*patanāntāḥ samucchrayāḥ*’ ad P III.3,49, a quotation for which the editors provide no source. The source is the *Mahābhārata*, where one finds the Pāda for example at 11.2.3, etc.[4]

References to Vedic examples, which are given with accents, are in fact helpful. Thus, ad P I.2,62 there are references to *víśākhe nákṣatram* (NB! with udātta on the ī which I cannot find – EGK) *devátā* from the *Maitrāyaṇī Saṃhitā* (= MS.) 2.13.20 and to *víśākhe nákṣatram indrāgnī́* (NB! also ī with udātta) *devátā* from the *Taittirīya Saṃhitā* 4.4.10.2. With respect

---

[1] Read: 5.36.58 and 5.62.19. — In the edition of the *Udyogaparvan* by S.K. De. Poona 1940 the verse runs as follows:
dhūmāyante vyapetāni jvalanti sahitān…
dhṛtarāṣṭrolmukānīva jñātayo bharatavar…
Here the word *svāḥ* is missing, which gave the *Kāśikā* an occasion for quoting the verse, if one disregards the other versions. [Reading “absieht” instead of “ansieht”.]

[2] *Rāmāyaṇa* 6.9.21, 6.13.3, 6.14.4 and 6.25.33 are further instances of this quotation. Cf. *Pāda-Index of Vālmīki-Rāmāyaṇa*. By the late Govindlal Hargovind Bhatt. Baroda 1966. (Gaekwad’s Oriental Series. No. 153.), p. 699a.

[3] See note 25 above, IA p. 327, note 5 = *Kleine Schriften* p. 188, note 5.

[4] The Pratīka-Index to the *Mahābhārata*, edited by P.L. Vaidya. Vol. 3. Poona 1969 lists as further instances: 12.27.29; 317.20, 13 App. I No. 15.3967 post; 14.44.18.

to the quotation from the MS, the editors read, as pointed out above, *víśākham*, but other editions of the *Kāśikā* have *viśākham*, a reading that is also found in the *Kāśikā* manuscript of the India Office Library no. 2440 (in Eggeling's Catalogue no. 591). The editors do not provide a variant reading for *viśākham* in the footnotes; but trying to conclude here that all their handwritten manuscripts read *viśākham* I consider premature. Subsequent to the manuscripts, the editors consider, in my opinion, the handwritten *viśākham*[1] to be an 'erroneous reading' which they quietly changed into *víśākham* according to their stated principle. The editors are obviously free to believe that *viśākham* is a wrong reading, but a reference to the manuscript transmission should have been given. For the decision as to whether or not something is an 'erroneous reading' rests on a subjective judgment; and this can lead to the consequence that in the establishment of a text the manuscript transmission could largely be left out of consideration.

[p. 437] Ad P III.1,59, a reference to *sānum* (*NB! Udātta on ā*) in *Ṛgveda* (= RV) 1.10.2 is given. On *sānu* (*NB! Udātta on ā*) it is said in footnote 20: '*parvatam*' *mudritaḥ pāṭhaḥ ḍa.*; that is, the edition of the *Kāśikā* that used to belong to Liebich, and is not at the disposal of the editors, reads *parvatam* instead of *sānum*. Although this remark allows for the conclusion that all the editors' manuscripts read *sānum*, I dare to doubt this. The two editions of the *Kāśikā* that I have at hand read *parvatam*; the above-mentioned London manuscript does not present this example. Even though one accepts that *sānu*- and *parvata*- are synonyms, and that citations are often adduced in Indian texts according to their meaning; nonetheless, there is no

---

[1] An explanation for the origin of this reading is given by Paul Thieme: *Pāṇini and the Veda*. Allahabad 1935, p. 8.

sufficient reason to put *sānu* in the text (and in doing so, as I assume, going against the manuscript tradition) only in order to be able to refer to the ṚV. It is well known that Vedic texts have been lost. Could it not be the case that *parvatam āruha* appeared in such a work? However this may be, had I been in the editors', I would have referred to *parvatam āruha* in a footnote to *sānum (NB! Udātta on ā)* (ṚV 1.10.2).

As already mentioned, the editors refer to "Vedic texts". But there is a problem lurking in the notion of "Vedic", a problem that the editors are not aware of, as can be shown with respect to the *Kāśikā* on P III.1,123. From the references that are given to *Aitareya Āraṇyaka*, *Śatapatha Brāhmaṇa*, *Maitrāyaṇī Saṃhitā*, *Taittirīya Āraṇyaka*, *Ṛgveda*, *Mānava Śrauta Sūtra* and *Atharvaveda*, it is safe to assume that the editors understand the notion "Vedic" as encompassing *Saṃhitās*, *Brāhmaṇas*, *Āraṇyakas* and (*Kalpa*-) *Sūtras*. However, under the rubric "Vedic" one commonly understands the *Saṃhitās*, *Brāhmaṇas*, *Āraṇyakas* and the 14 oldest *Upaniṣads*. Accordingly, the *Mānava Śrauta Sūtra* is not a "Vedic" work, even though it is closely related to the *Maitrāyaṇī Saṃhitā*.

In the case of rule P III.1,123, in which the word *chandasi* occurs, it does not matter in what sense the editors understand "Vedic texts", but what is important is what Pāṇini meant to refer to with *chandas*. If *chandas* were to mean "archaic language",[1] as proposed by Liebich, this word "necessarily … to comprise also

[1] Quotation from Thieme, *ibid.*, p 68, which refers to B. Liebich: *Pāṇini*. Leipzig 1891, p. 28ff. At the moment I do not have access to Liebich's *Pāṇini*. See also Liebich: *Two Chapters from the Kāśikā*, Breslau 1892, p. XXV: "Since Pāṇini identifies that which in his days was no longer spoken as *chandasi* and similar additions, …".

the prose formulae and the *brāhmaṇas*, and in the end also the Sūtras".[1] If Liebich's interpretation of *chandas* were correct, then the editors would have been correct in regarding the *Mānava Śrautasūtra* as a "Vedic text". But Liebich's interpretation has been challenged for solid reasons by P. Thieme,[2] who proposed to understand *chandas* as meaning "Sacred Literature", whereby it means the *Ṛgveda*, the *Maitrāyaṇī Saṃhitā*, the *Kāṭhaka Saṃhitā*, the *Taittirīya Saṃhitā*, the *Atharvaveda* and most likely the *Sāmaveda*. If Thieme's interpretation is correct (and in my opinion no obvious objection can be brought to bear against it) then it is not permissible to refer to *Aitareya Āraṇyaka* 5.1.3[3] [p. 438] as the source for the example *niṣṭarkyaṃ cinvīta paśukāmaḥ* ad P III.1,123; because this reference generates the wrong impression that Pāṇini formulated the rule concerning *niṣṭarkya* in this text. The example in the *Kāśikā* was taken from the *Mahābhāṣya* II.87,15. With respect to the source of the example, Thieme[4] maintains that: "The phrase must have been taken from a Black YV. text which is no longer in existence". It is interesting to note that K.V. Abhyankar, who gives the source for the Vedic passages in the third edition of Kielhorn's *Mahābhāṣya*, gives no source for the example *niṣṭarkyam*….

Another question in this connection is the following: Did the *Kāśikā* take the Vedic passages that are adduced as examples directly from the corresponding Vedic texts? The *Kāśikā* presents a summary of the quintessence that is scattered in the *Vṛtti*,

---

[1] Thieme, *ibid.*, p. 68f.

[2] *ibid.*, p. 68, 63.

[3] Here one reads: … *paryasyordhvagranthiṃ niṣṭarkyaṃ badhnāti*. Occurrences of *niṣṭarkya* in the *Saṃhitā* are: *Taittirīya Saṃhitā* 6.1.1.2; *Kāṭhaka Saṃhitā* 24.5 and *Kapiṣṭhala-Kaṭha-Saṃhitā* 37.6.

[4] *ibid.*, p. 18.

Bhāṣya, etc.[1] This means, without any doubt, that the authors of the *Kāśikā* took all that seemed worthwhile from their sources named above. Whenever the *Mahābhāṣya* and the *Kāśikā* present the very same examples, albeit under different rules, it is, to my mind, inevitable to assume that the *Kāśikā* took such examples from the *Bhāṣya*. If this is correct, then one inevitably gets a false picture when, ad P I.1,4, reference is made to ṚV 4.58.3 for the example *tridhā (NB! ā) baddho vṛṣabho roravīti* without adding that the same passage also occurs at *Mahābhāṣya* I.51,3 ad P I.1,4. In fact, it would hardly be possible to counter the argument that this example entered the *Kāśikā* through the *Mahābhāṣya*, and not directly from the ṚV.

This, for example, also holds for the Śloka *sadṛśaṃ triṣu* …, for which, ad P I.1,37, reference is given to *Gopatha Brāhmaṇa* 1.1.26 — the source is *Mahābhāṣya* I.96,16f.; and for *titaücchatram*, ad P I.1,7, where reference is given to *Nirukta* 4.9.10[2] — the source is *Mahābhāṣya* I.206,11; etc., etc. Therefore, it should have been noted that such examples have entered the *Kāśikā* via the *Mahābhāṣya*.

---

[1] Out of the three introductory verses, the first one runs as follows:
vṛttau bhāṣye tathā dhātunāmapārāyaṇādiṣu
viprakīrṇasya tantrasya kriyate sārasaṃgrahaḥ //
On *vṛttau* Jinendrabuddhi's *Nyāsa* states (see below, p. 441 under III.A.1): … *vṛttiḥ… sūtrāṇāṃ vivaraṇaṃ cūllibhaṭṭinallūrādi* (v.l.: *viracitam cūnnibhaṭṭinirlūra°*) and in Haradatta's *Padamañjarī* (see below p. 440–441 under I.9 and III.B.2): *vṛttiḥ… kuṇiprabhṛtibhiḥ… viracitaṃ vivaraṇam*. The *Vṛttis* of Cūllibhaṭṭi (Cūnnibhaṭṭi) (Thus? Or: of Cūlli (Cūnni), of Bhaṭṭi?), of Nallūra (Nirlūra) and of Kuṇi is not included.
[2] To me it is incomprehensible why reference is made to the *Nirukta* for *titaücchatram*; for in this text the word does not occur. *Nirukta* 4.9 (ed. H.M. Bhadkamkar. Vol. I. Bombay 1918) reads: *titaü parivapanaṃ bhavati tatavad vā tunnavad vā*. Cf. in this respect *tatamātra tunna*…
Mahābhāṣya I.4,12f.: *titaü parivapanaṃ bhavati tatavad vā t*…

Now, of all the sources for the *Kāśikā*,[1] putting aside Candra's grammar considered above, it is only the *Mahābhāṣya* that has come down to us. Of all the examples in the *Kāśikā* which are not found in the *Bhāṣya*, it is possible [p. 439] to assume with certainty that they too (at least in part?) stem from previous grammatical works. It is only in such cases that, in an edition of the *Kāśikā*, I deem it appropriate to refer to the original sources. Thus, for instance, the example *adhy asmy mām akītanū* is not found in the *Bhāṣya*. Here the reference to *Paippalāda Saṃhitā* 1.6.8[2] in the *Kāśikā* ad P IV.1,19 is appropriate.

The editors mention as another characteristic feature of their edition that: "Wherever possible, continuous writing of the Padas of the Vṛtti has been avoided". This principle causes, on the one hand, an unusual script configuration, and, on the other, a neglect of Sandhi rules. Both aspects are found, e.g., in the *Vṛtti* ad P III.1,9. Whether ligatures in Devanāgarī script are retained or not, that is, whether one reproduces *subantāṇi* or *karmaṇi subakarmaṇi*, is in the end just a question of personal taste. Non-observance of Sandhi rules is present regarding *karmaṇaḥ ātmecchā* and *kāmakāraṃ jñātvā*. It is self-evident that violations against Pāṇini's rules are absurd in a grammatical text. What could be the editors' reason behind such a procedure? Is it the attempt to make the text graphically easier than the previous

---

[1] See note 37 above.

[2] In L. C. Barret's edition (JAOS 26 (1905), p. 205f.), which is the only one at my disposal, one finds at the place referred to neither *mām* nor *kītanū*. 'Citation véd. non identifiable' [unidentifiable Vedic quotation] remark O. Ojihara and L. Renou: *Kāśikā-Vṛtti*. P. 1. Paris 1960, p. 66 note 3 on the example from the *Kāśikā* ad P. IV.1,30 on *mām*; a reference is made also to the *Paippalāda Saṃhitā* 1.6.8.

editions? Or should such a procedure be a clue that the editors believe the readers are no longer capable of dissolving Sandhi?

A useful aspect of this edition is that the editors provide for each rule, next to the numbering of the Aṣṭādhyāyī, also the continuous numbering of the Sūtras, which is common in the editions of the Siddhāntakaumudī. Thus, for example, after *vṛddhir ādaic*, we find the following numbers: (1/16). The first number indicates that this is Sūtra P I.1,1; the second that it occurs in the *Siddhāntakaumudī* as number 16. Out of my own experience, I cannot but endorse what the editors say in this respect: “This will facilitate comparisons of the interpretation of a Sūtra, as given by the Kāśikā and the Siddhānta Kaumudī”.

I should like to deliver my judgment on the present first part of this new edition of the *Kāśikā* in a few words: Contrary to the editors’ claim, this is not a critical edition. However, it marks a progress with respect to all previous editions. In this respect I would like to refer to the clear division of the text (with continuous numbering of the Vārttikas and Gaṇasūtras); the reference numbers within the text; the use of accents in Vedic citations and in the Vṛtti in connection with rules about accent; and not least important, the tolerable amount of misprints. Nonetheless, a critical edition of the *Kāśikā* remains a desideratum in Indian philology.

At the end of this review, as mentioned above, I give the references to 1) the editions of the *Kāśikā*; 2) the translations of the *Kāśikā*; as well as 3) the editions of commentaries on the *Kāśikā*. This is because it would seem to be useful to have these references given together in one place.

[p. 440] I. Editions of the *Kāśikā*

1. [*Pāṇini's aphorisms with the co*
Vāmana. Edited by Bāla Śāstrī.] In: The Pandit. Vol. 8 (1873–4), … vol. 9 (1874–5), … vol. 10 (1875–6), …; N. S. vol. 1 (1876–7), … vol. 2 (1877–8), vol. 3 (1878–9) …

2. *Kāśikā, a commentary on Pāṇini's grammatical aphorisms*. By Pandit Vāmana and Jayāditya. Edited by Paṇḍit Bāla Śāstrī … 2 vols. Benares: Medical Hall Press 1876, 1878. Vol. 1: 489 pp. Vol.2: 575 pp. Reprint from The Pandit. See No. 1.

3. *Kashika, a commentary on Panini's grammatical aphorisms*. By Pandit Vamana and Jayaditya with commentaries by Pandit Bhagwatprasad Tripathi … 2 vols. Benares: Timir Nashak Press 1890. Vol. 1: 489 pp. Vol. 2: 576 pp.

4. *Kāśikā, a commentary on Pāṇini's grammatical aphorisms*. By Pandit Vāmana and Jayāditya. Edited by Paṇḍit Bāla Śāstrī. 2nd edition. Benares: Medical Hall Press 1898. 823 pp.

5. *Kashika, a commentary on Panini's grammatical aphorisms*. By Sri Vamana and Jayaditya. Edited by MM. Paṇḍit Sri Ganga Dhara Shastri … and Paṇḍit Ratna Gopala Bhatt. 2 parts. Benares: Chowkhamba Sanskrit Series Office 1908. Part 1: 385 pp. Part 2: 462 pp. (Kashi Sanskrit Series [= KSS]. No. 37.) (Vyākaraṇa Section. No. 6.)[1]

---

[1] In the year 1917 B. Liebich: *Candra-Vṛtti* (see above, p. 430, note 8) had ascertained that the later reprints of I.2 are "just freshly typeset reprints with reproduction of all errors".

6. *Kāśikā, a commentary on Pāṇini's grammatical aphorisms*. By Pandit Vāmana and Jayāditya. Edited by Paṇḍit Bāla Śāstrī. 3rd edition. Benares: 1928. 3, 870 pp.

7. *Kashika, a commentary on Panini's grammatical aphorisms*. By Pandit Vamana and Jayaditya. Edited with notes by … Ananata Sastri Phadake. 2nd edition. Benares City 1931. VI, 576, LVI pp. (KSS. 37.) (Vyākaraṇa section. No. 6.)

8. *Pāṇinīyavyākaraṇasūtravṛttiḥ Kāśikā* vidvadvara-Vāmana-Jayāditya-viracitā.
Saṃpādakaḥ — Śrī-Śobhita-Miśraḥ … Tṛtīyaṃ Saṃskaraṇam. 2 parts. Benares 1952. Part 1: XVIII, 366 pp. Part 2: p. 367–835. (KSS. 37.) (Vyākaraṇa Section. No. 6.)

9. *Nyāsa or Pañcikā Commentary of Ācārya Jinendrabuddhipāda and Padamañjarī of Haradatta Miśra on the Kāśikāvṛtti of Vāmana-Jayāditya*. Critically edited by Swami Dwarika Das Shastri and Pt. Kalika Prasad Shukla. 6 parts. Parts 1–2: Varanasi: Prachya Bharati Prakashan 1965. Parts 3–6: Varanasi: Tara Publications 1966–67. Part 1: XIX. 644 pp. Part 2: XXIII. 684 pp. Part 3: XXVII. 809 pp. Part 4: XXV. 692 pp. Part 5: XXIV. 803 pp. Part 6: XXIV. 670 pp. (Prachya Bharati Series. Nos. 2–7.)

10. *Kāśikā, a commentary on Pāṇini's grammatical aphorisms*. By Vāmana and Jayāditya. Edited with the Prakāśa Hindi commentary and introduction by Nārāyaṇa Miśra. 4th edition. Part 1. 94, 412 pp. Varanasi 1969. (KSS. 37.) (Vyākaraṇa section. No. 6.)

11. *Kāśikā. A commentary on Pāṇini's Grammar.* Part 1 (Adhyāyas 1–4). By Vāmana & Jayāditya. Editors: Dr Aryendra Sharma, Sri Khanderao Deshpande, Sri D. G. Padhye. Part 1 (Adhyāyas 1–4). Hyderabad: Sanskrit Academy, Osmania University 1969. XVI, 464 pp. (Sanskrit Academy Series. 17.)[41a]

[p. 441] II. Translations[1] of the *Kāśikā*

1. *Zwei Kapitel der Kāçikā.*[2] Translated and provided with an introduction by Bruno Liebich. Breslau 1892. XXXVII, 80 pp.

2. *La Kāśikā-Vṛtti (adhyāya 1, pāda 1).* Traduite et commentée[3] par Yutaka Ojihara et Louis Renou (3. Par Y. Ojihara). Partie 1–3. Paris 1960, 1962, 1967. Partie 1: VIII, 124 pp. Partie 2: 133 pp. Partie 3: V, 187 pp.

3. *The Ashṭādhyāyī of Pāṇini.* Edited & translated into English by Śrīśa Chandra Vasu. 2 vols. [Allahabad: Pânini Office] 1891, 1897; Repr. [Delhi, Varanasi, Patna;] Motilal Banarsidass 1962. Vol. 1: 8,849 pp. Vol. 2: 4, p. 850–1681, 106 pp.]

III. Editions of the commentaries on the *Kāśikā*

A. Jinendrabuddhi's *Nyāsa*

[41a] In the meantime, volume 2 has appeared: Part 2 (Adhyāyas 5–8). Hyderabad: Sanskrit Academy, Osmania University 1970. XVI, pp. 465–982 (Sanskrit Academy Series. 20.)
The 'useful indices' announced in Part 1, p. VI, are lacking in Part 2. Here there is not even an alphabetical Index of Sūtras.

[1] A complete translation of the *Kāśikā* is not available. The work listed under 3. below provides a paraphrase of the *Kāśikā*.

[2] This concerns Pādas 1 and 2 of Adhyāya II which deal with noun formation.

[3] Contrary to Liebich, Ojihara and Renou have provided a translation wherein partly quite detailed summary versions of the relevant explanations from the *Mahābhāṣya*, the *Nyāsa* and the *Padamañjarī* are met with.

1. *The Kasika Vivaraṇa Panjika* (*The Nyasa*). A commentary on Vamana-Jayaditya's Kasika by Jinendra Buddhi. Edited with Introduction and occasional notes by Shrish Chandra Chakravarti.[1] Vol. 1: (Adhyayas 1–4). Vol. 2: (Adhyayas 5–6). Vol. 3: (Adhyayas 7–8). Rajshahi, Bengal: The Varendra Research Society 1913–25. Vol. 1: 30, 1064 pp. Vol. 2: 612 pp. Vol. 3: p. 613–1142. Vol. 1–2 = (Varendra-anusandhāna-samiti-granthamālā.) Vol. 3 = (Savitārāya-smṛti-saṃrakṣaṇa-granthamālā.)

2. See above under I., No. 9.

B. Haradatta's *Padamañjarī*

1. [*Kāśikā-vyākhyā Padamañjarī* Mahāmahopādhyāya-Śrī-Haradatta-Miśra-viracitā … Bhāradvāja-Dāmodara-Śāstriṇā saṃśodhitam.] In: The Pandit: N.S. vol. 10 (1888), … vol. 11 (1889), vol. 12 (1890), … vol. 13 (1891), … vol. 14 (1892), … vol. 15 (1893), … vol. 16 (1894), … vol. 17 (1895), … vol. 18 (1896), … vol. 19 (1897), … vol. 20 (1898), … vol. 21 (1899), …[2]

2. *Kāśikā-vyākhyā Padamañjarī* Mahāmahopādhyāya-Śrī-Haradatta-Miśra-viracitā … Bhāradvāja-Dāmodara-Śāstriṇā saṃśodhitam. 2 parts. Benares: Medical Hall Press 1895, 1898. Part 1: 3, 754 pp. Part 2: 2, 109, 1037 pp. Reprint from The Pandit. See No. 1.

3. See above under I., No. 9.

----

[1] L. Renou: *Durghaṭavṛtti*, Vol. 1: Introduction. Paris 1940, p.27 note 2 describes this edition as an "Édition excellente".

[2] Renou, *ibid.*, p. 29 note 2: "Édition (mediocre) …"

Chapter 2

Structure and division of the text of the Kāśikāvṛtti in the Vulgate and the text of the Kāśikāvṛtti as available in the Nyāsa

In this chapter, we present the structured text of the Kāśikāvṛtti as available to us from the Hyderabad edition also referred to as the Vulgate edition in the present work. We have removed the punctuation marks as well as references and the apparatus for obvious reasons.

As is visible below, we have divided the text of the KV in sections. The reasoning employed in such a division is explained in Kulkarni 2012. This division of the text of the KV in sections is not part of the printed Hyderabad edition. The sentences that form these sections are however parts of the Hyderabad edition. We have retained all the sentences available in the Hyderabad edition. We have also followed a policy of focusing on a daṇḍa as a mark of the end of a sentence. We have decided to not follow the other punctuation marks in deciding about the exact shape of the sentence. We have also decided to present this text with the sandhi dissolved. This proved useful for us in tracking down variants in a less cumbersome and cohesive way. In our methodology, we subject each and every section of the text presented below to textual investigation.

The text of the KV as available in the Nyāsa

In this chapter, we also present evidence collected from the oldest commentary on the KV namely the Nyāsa. As was shown in Kulkarni.Kahrs 2016, we classify this evidence into two categories: Direct and Indirect. Below we show direct evidence

with underline and indirect evidence with square brackets. There are some words which are available from both, direct as well as indirect evidence. Such words have both marks, underline as well as square brackets.

वृद्धिः आत् ऐच् । (1.1.1/16)

1.1.1.1 वृद्धिशब्दः सञ्ज्ञात्वेन [विधीयते] प्रत्येकम् आदैचाम् वर्णानाम् सामान्येन तद्भावितानाम् [अतद्भावितानाम्] च । तपरकरणम् [ऐजर्थम्]। तात् अपि परः तपरः इति खट्वैडकादिषु [त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये] ।

1.1.1.2 आश्वलायनः । ऐतिकायनः । औपगवः । औपमन्यवः । शालीयः । मालीयः ।

1.1.1.3 वृद्धिप्रदेशाः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति एवमादयः ।

अत् एङ् गुणः । (1.1.2/17)

1.1.2.1 गुणशब्दः सञ्ज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकम् [अदेङाम्] वर्णानाम् सामान्येन तद्भावितानाम् अतद्भावितानाम् च । तपरकरणम् तु इह सर्वार्थम् ।

1.1.2.2 तरिता । चेता । स्तोता । जयन्ति । अहम् पचे । [1]

1.1.2.3 गुणप्रदेशाः मिदेः गुणः इति एवमादयः ।.

इकः गुणवृद्धी । (1.1.3/17)

1.1.3.1 परिभाषा इयम् स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमः विधीयते ।

1.1.3.2 वृद्धिगुणौ [स्वसञ्ज्ञया शिष्यमाणौ] इकः एव स्थाने वेदितव्यौ । वक्ष्यति सार्वधातुकार्धधातुकयोः अङ्गस्य गुणः इति । सः इकः एव स्थाने वेदितव्यः ।

---

[1] Following words are also directly quoted before in the Ny according to two different editions: पचन्ति(Sudhi 1983)/ पठन्ति (In Osmania), पठन्.

1.1.3.3 तरति । नयति । भवति । वृद्धिः खलु अपि अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैषीत् । अनैषीत् । अलावीत् । अस्तावीत् ।

1.1.3.4 गुणवृद्धी स्वसञ्ज्ञया विधीयेते तत्र इकः इति एतत् उपस्थितम् द्रष्टव्यम् । किम् कृतम् भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुः भाव्यते । मिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्छिर्दृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु अङ्गेन इक् विशेष्यते । जुसि सार्वधातुकादिगुणेषु इका अङ्गम् विशेष्यते । मेद्यते । अबिभयुः ।

1.1.3.5 इकः इति किम् । आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनानाम् मा भूत् । यानम् । ग्लायति । उम्भिता । पुनर्गुणवृद्धिग्रहणम् [स्वसञ्ज्ञया विधाने नियमार्थम् ।] इह मा भूत् द्यौः पन्थाः सः इमम् इति ।

न धातुलोपे आर्धधातुके । (1.1.4/2656)

1.1.4.1 धात्वेकदेशः धातुः । तस्य [लोपः यस्मिन् आर्धधातुके तत् आर्धधातुकम् धातुलोपम् । तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवतः ।]

1.1.4.2 [लोलुवः पोपुवः मरीमृजः । लोलूयादिभ्यः यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते यङः अचि च इति यङः लुकि कृते तम् एव अचम् आश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः ।]

1.1.4.3 धातुग्रहणम् किम् । लूञ् लविता रेट् असि पर्णम् न वेः । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिषेः हिंसार्थस्य विच्प्रत्ययलोपे उदाहरणम् रेट् इति । आर्धधातुके इति किम् । त्रिधा बद्धः वृषभः रोरवीति इति । सार्वधातुके मा भूत् । इकः इति एव अभाजि रागः । बहुव्रीहिसमाश्रयणम् किम् । क्नोपयति प्रेद्धम् ।

क्ङिति च । (1.1.5/2217)

1.1.5.1 निमित्तसप्तमी एषा । क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवतः ।

1.1.5.2 चितः चितवान्। स्तुतः स्तुतवान्। भिन्नः भिन्नवान्। मृष्टः मृष्टवान्। ङिति खलु अपि चिनुतः चिन्वन्ति। मृष्टः मृजन्ति। गकारः अपि अत्र चर्त्वभूतः निर्दिश्यते। ग्लाजिस्थः च ग्स्नुः जिष्णुः। भूष्णुः। इकः इति एव कामयते लैगवायनः।

1.1.5.3 मृजेः [अजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिः इष्यते। सङ्क्रमः नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः। परिमृजन्ति परिमार्जन्ति। परिमृजन्तु परिमार्जन्तु।] लघूपधगुणस्य अपि अत्र प्रतिषेधः। अचिनवम् [असुनवम् इत्यादौ लकारस्य सति अपि ङित्त्वे यासुटः ङिद्वचनम् ज्ञापकम् ङिति यत् कार्यम् तत् लकारे ङिति न भवति इति।]

दीधीवेवीटाम्। (1.1.6/2190)

1.1.6.1 दीधीवेव्योः इटः च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवतः।

1.1.6.2 आदीध्यनम् आदीध्यकः। आवेव्यनम् आवेव्यकः। इटः खलु अपि कणिता श्वः। रणिता श्वः। वृद्धिः इटः न सम्भवति इति लघूपधगुणस्य अत्र प्रतिषेधः।

हलः अनन्तराः संयोगः। (1.1.7/30)

1.1.7.1 भिन्नजातीयैः [अज्भिः] अव्यवहिताः श्लिष्टोच्चारिताः हलः संयोगसञ्ज्ञाः भवन्ति। समुदायः सञ्ज्ञी जातौ च [इदम् बहुवचनम्]। [तेन द्वयोः बहूनाम् च संयोगसञ्ज्ञा सिद्धा भवति]।

1.1.7.2 अग्निः इति गनौ। [अश्वः इति शवौ।] [कर्णः इति रणौ।] [इन्द्रः।] [चन्द्रः इति नदराः।] [उष्ट्रः राष्ट्रम् भ्राष्ट्रम् इति षटराः।] तिलान् स्त्री आवपति इति नसतरयाः नतसतरयाः वा।

1.1.7.3 हलः इति किम्। तितउच्छत्रम् संयोगान्तस्य लोपः इति लोपः स्यात्। अनन्तराः इति किम्। पचति पनसम् स्कोः संयोगाद्योः अन्ते च इति लोपः स्यात्।
1.1.7.4 संयोगप्रदेशाः संयोगान्तस्य लोपः इति एवमादयः।

मुखनासिकावचनः अनुनासिकः। (1.1.8/9)

1.1.8.1 मुखसहिता नासिका मुखनासिका तया यः उच्चार्यते वर्णः सः अनुनासिकसञ्ज्ञः भवति।
1.1.8.2 आङः अनुनासिकः छन्दसि। अभ्रे आँ अपः। गभीरे आँ उग्रपुत्रे। च न आँ इन्द्रः।
1.1.8.3 मुखग्रहणम् किम्। अनुस्वारस्य एव हि स्यात्। नासिकाग्रहणम् किम्। कचटतपानाम् मा भूत्।
1.1.8.4 अनुनासिकप्रदेशाः आङः अनुनासिकः छन्दसि इति एवमादयः।

तुल्यास्यप्रयत्नम् सवर्णम्। (1.1.9/10)

1.1.9.1 तुल्यशब्दः [सदृशपर्यायः]। आस्ये भवम् आस्यम् ताल्वादिस्थानम्। प्रयतनम् प्रयत्नः स्पृष्टतादिः वर्णगुणः। तुल्यः आस्ये प्रयत्नः [यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह सः] समानजातीयम् प्रति [सवर्णसञ्ज्ञः भवति]।
1.1.9.2 [चत्वारः आभ्यन्तराः प्रयत्नाः] सवर्णसंज्ञायाम् आश्रीयन्ते [स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता संवृतता विवृतता] च इति। अ अ अ इति त्रयः अकाराः उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकम् सानुनासिकाः निरनुनासिकाः च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात् अष्टादशधा भिद्यन्ते। तथा इवर्णः तथा उवर्णः तथा ऋवर्णः। ऌवर्णस्य दीर्घाः न सन्ति। तम् द्वादशभेदम् आचक्षते। सन्ध्यक्षराणाम् ह्रस्वाः न सन्ति तानि अपि द्वादशप्रभेदानि। अन्तःस्थाः

द्विप्रभेदाः रेफवर्जिताः यवलाः सानुनासिकाः निरनुनासिकाः च । [रेफोष्मणाम् सवर्णाः न सन्ति] । वर्ग्यः वर्ग्येण सवर्णः । दण्डाग्रम् । खट्वाग्रम् ।

1.1.9.3 आस्यग्रहणम् किम् । कचटपानाम् भिन्नस्थानानाम् तुल्यप्रयत्नानाम् मा भूत् । किम् च स्यात् । तर्प्ता तर्प्तुम् इति अत्र झरः झरि सवर्णे इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात् । प्रयत्नग्रहणम् किम् । इचुयशानाम् तुल्यस्थानानाम् [भिन्नप्रयत्नानाम्] मा भूत् । किम् च स्यात् । [अरुः श्च्योतति] इति अत्र झरः झरि सवर्णे इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् ।

1.1.9.4 ऋकारऌकारयोः सवर्णसञ्ज्ञा वक्तव्या । होतॢकारः । होतृकारः । उभयोः [ऋवर्णस्य ऌवर्णस्य च आन्तरतमः सवर्णः दीर्घः न अस्ति इति ॠकारः एव दीर्घः भवति ।]

1.1.9.5 सवर्णप्रदेशाः अकः सवर्णे दीर्घः इति एवमादयः ।

न अज्झलौ । (1.1.10/13)

1.1.10.1 अच् च हल् च अज्झलौ । तुल्यास्यप्रयत्नौ अपि अज्झलौ परस्परम् सवर्णसञ्ज्ञौ न भवतः ।

1.1.10.2 अवर्णहकारौ – दण्डहस्तः इवर्णशकारौ दधि शीतम् सवर्णदीर्घत्वम् न भवति । वैपाशः मत्स्यः आनडुहम् चर्म इति [यस्य इति च इति लोपः] न भवति ।

ईदूदेद्द्विवचनम् प्रगृह्यम् । (1.1.11/100)

1.1.11.1 ईत् ऊत् एत् इति एवमन्तम् [द्विवचनम् शब्दरूपम् प्रगृह्यसञ्ज्ञम् भवति] ।

1.1.11.2 अग्नी इति । वायू इति । माले इति । पचेते इति ।

1.1.11.3 ईत् ऊत् एत् इति किम् । वृक्षावत्र । प्लक्षावत्र । द्विवचनम् इति किम् । कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । तपरकरणम् असन्देहार्थम् ।

1.1.11.4 प्रगृह्यप्रदेशाः प्लुतप्रगृह्याः अचि नित्यम् इति एवमादयः।
1.1.11.5 ईदादीनाम् प्रगृह्यत्वे मणीवादीनाम् प्रतिषेधः वक्तव्यः । मणीव उष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम। दम्पतीव। जम्पतीव। रोदसीव।

अदसः मात्। (1.1.12/101)

1.1.12.1अदसः सम्बन्धी यः मकारः तस्मात् परे ईदूदेतः प्रगृह्यसञ्ज्ञाः भवन्ति।
1.1.12.2 अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते । एकारस्य उदाहरणम् न अस्ति।
1.1.12.3 अदसः इति किम्। शम्यत्र। दाडिम्यत्र। मात् इति किम्। अमुके ऽत्र।

शे। (1.1.13/102)

1.1.13.1 शे इति एतत् प्रगृह्यसञ्ज्ञम् भवति। किम् इदम् शे इति। सुपाम् [आदेशः छन्दसि।]
1.1.13.2 [न युष्मे वाजबन्धवः।] अस्मे इन्द्राबृहस्पती। युष्मे इति। अस्मे इति। त्वे रायः। मे रायः। त्वे इति। मे इति। छान्दसम् एतत् एव एकम् उदाहरणम् अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति। तत्र तथा पाठात्। इतरत् तु लौकिकम् अनुकरणम् युष्मे इति अस्मे इति त्वे इति मे इति।

निपातः एकाच् अनाङ्। (1.1.14/103)

1.1.14.1 एकः च असौ अच् च एकाच् निपातः यः एकाच् आङ्वर्जितः सः प्रगृह्यसञ्ज्ञः भवति।
1.1.14.2 अ अपेहि। [इ इन्द्रम् पश्य। उ उत्तिष्ठ। आ एवम् नु मन्यसे। आ एवम् किल तत्।]

1.1.14.3 निपातः इति किम् । चकारात्र । जहारात्र । एकाच् इति किम् । प्राग्नये वाचम् ईरय । अनाङ् इति किम् । [आ उदकान्तात् ओदकान्तात्] । ईषदर्थे [क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतम् आतम् ङितम् विद्यात् वाक्यस्मरणयोः अङित् ।।]

ओत् । (1.1.15/104)

1.1.15.1 निपातः इति वर्तते । तस्य ओकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तः यः निपातः सः प्रगृह्यसञ्ज्ञः भवति ।

1.1.15.2 आहो इति । उताहो इति ।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्य इतौ अनार्षे । (1.1.16/105)

1.1.16.1 ओत् इति वर्तते । सम्बुद्धिनिमित्तः यः ओकारः सः शाकल्यस्य आचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसञ्ज्ञः भवति इतिशब्दे अनार्षे अवैदिके परतः ।

1.1.16.2 वायो इति वायविति । भानो इति भानविति ।

1.1.16.3 सम्बुद्धौ इति किम् । गवित्ययमाह । अत्र [अनुकार्यानुकरणयोः भेदस्य अविवक्षितत्वात् असति अर्थवत्त्वे विभक्तिः न भवति ।] शाकल्यग्रहणम् विभाषार्थम् । इतौ इति किम् । वायो ऽत्र । अनार्षे इति किम् । एताः गाः ब्रह्मबन्ध इति अब्रवीत् ।

उञः । (1.1.17/106)

1.1.17.1 शाकल्यस्य इतौ अनार्षे इति वर्तते । उञः प्रगृह्यसञ्ज्ञा भवति इतौ शाकल्यस्य आचार्यस्य मतेन । शाकल्यस्य इति विभाषार्थम् ।

1.1.17.2 उ इति विति ।

ऊँ । (1.1.18/107)

1.1.18.1 उञः ञितौ अनार्षे ऊँ इति अयम् आदेशः भवति दीर्घः अनुनासिकः च शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसञ्ज्ञकः च।

1.1.18.2 शाकल्यस्य ग्रहणम् विभाषार्थम् इह अपि अनुवर्तते । तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति उ इति विति ऊँ इति।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । (1.1.19/109)

1.1.19.1 शाकल्यस्य इतौ अनार्षे इति निवृत्तम् । ईदन्तम् ऊदन्तम् च शब्दरूपम् सप्तम्यर्थे वर्तमानम् प्रगृह्यसञ्ज्ञम् भवति।

1.1.19.2 अधि अस्याम् मामकी तनू । मामक्याम् तन्वाम् इति प्राप्ते । मामक्याम् मामकी इति तन्वाम् तनू इति। सोमः गौरी अधि श्रितः।

1.1.19.3 ईदूतौ इति किम्। प्रियः सूर्ये प्रियः अग्ना भवाति। अग्निशब्दात् परस्याः सप्तम्याः डादेशः। सप्तमीग्रहणम् किम्। [धीती मती सुष्टुती धीत्या मत्या सुष्टुत्या] इति प्राप्ते । अर्थग्रहणम् किम् । [वाप्यश्वः । नद्यातिः]। तपरकरणम् असन्देहार्थम्।

1.1.19.4 ईदूतौ सप्तमी इति एव लुप्ते अर्थग्रहणात् भवेत्। पूर्वस्य चेत् सवर्णः असौ आडाम्भावः प्रसज्यते॥ वचनात् यत्र दीर्घत्वम् तत्र अपि सरसी यदि । ज्ञापकम् स्यात् तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत्।।

दाधाः घु अदाप् । (1.1.20/2373)

1.1.20.1 दारूपाः चत्वारः धातवः धारूपौ च द्वौ दाब्दैपौ वर्जयित्वा घुसञ्ज्ञकाः भवन्ति।

1.1.20.2 [डुदाञ्] प्रणिददाति । [दाण्] प्रणिदाता । दो प्रणिद्यति । [देङ्] प्रणिदयते। डुधाञ् प्रणिदधाति। [धेट्] प्रणिधयति वत्सः मातरम्।

1.1.20.3 अदाप् इति किम्। दाप् लवने – [दातम् बर्हिः]। दैप् शोधने अवदातम् मुखम्।
1.1.20.4 घुप्रदेशाः घुमास्थागापाजहातिसाम् हलि इति एवमादयः।

आद्यन्तवत् एकस्मिन्। (1.1.21/348)

1.1.21.1 असहायस्य [आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति] इति अयम् अतिदेशः आरभ्यते। सप्तम्यर्थे वतिः। आदौ इव अन्ते इव एकस्मिन् अपि कार्यम् भवति।
1.1.21.2 यथा कर्तव्यम् इति अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् भवति एवम् औपगवम् इति अत्र अपि यथा स्यात्। यथा वृक्षाभ्याम् इति अत्र अतः अङ्गस्य दीर्घत्वम् एवम् आभ्याम् इति अत्र अपि यथा स्यात्।
1.1.21.3 एकस्मिन् इति किम्। सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः [आकारम् आश्रित्य वृद्धसञ्ज्ञा न भवति।]

तरप्तमपौ घः। (1.1.22/2003)

1.1.22.1 तरप् तमप् इति एतौ प्रत्ययौ घसञ्ज्ञौ भवतः।
1.1.22.2 कुमारितरा। कुमारितमा। ब्राह्मणितरा। ब्राह्मणितमा।
1.1.22.3 घप्रदेशाः घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्यः अनेकाचः ह्रस्वः इति एवमादयः।

बहुगणवतुडति सङ्ख्या। (1.1.23/958)

1.1.23.1 [बहु गण वतु डति] इति एते सङ्ख्यासञ्ज्ञाः भवन्ति।
1.1.23.2 बहुकृत्वः। बहुधा। बहुकः। बहुशः। गणकृत्वः। गणधा। गणकः। गणशः। तावत्कृत्वः। [तावद्धा। तावत्कः।] तावच्छः। कतिकृत्वः। कतिधा। कतिकः। कतिशः। बहुगणशब्दयोः वैपुल्ये सङ्घे च वर्तमानयोः इह ग्रहणम् न

अस्ति सङ्ख्यावाचिनोः एव भूर्यादीनाम् निवृत्त्यर्थम् सङ्ख्यासञ्ज्ञा विधीयते ।

1.1.23.3 अर्धपूर्वपदः च पूरणप्रत्ययान्तः सङ्ख्यासञ्ज्ञः भवति इति वक्तव्यम् समासकन्विध्यर्थम् । अर्धपञ्चमशूर्पः । अर्धम् पञ्चमम् येषाम् इति बहुव्रीहौ कृते अर्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतः । तद्धितार्थ इति समासः । तत्र दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम् इति अनुवृत्तेः ततः सङ्ख्यापूर्वस्य द्विगुसञ्ज्ञायाम् शूर्पात् अञ् अन्यतरस्याम् इति अञ् ठञ् च । अध्यर्धपूर्वद्विगोः लुक् असञ्ज्ञायाम् इति लुक् । अर्धपञ्चमकः ।

1.1.23.4 सङ्ख्याप्रदेशाः सङ्ख्या वंश्येन इति एवमादयः ।

ष्णान्ता षट् । (1.1.24/369)

1.1.24.1 स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् [सङ्ख्या इति सम्बध्यते] । षकारान्ता नकारान्ता च या सङ्ख्या सा षट्सञ्ज्ञा भवति ।

1.1.24.2 षकारान्ता तावत् षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । नकारान्ताः – पञ्च । सप्त । नव । दश ।

1.1.24.3 [अन्तग्रहणम् औपदेशिकार्थम् । तेन इह न भवति शतानि सहस्राणि । अष्टानाम् इति अत्र नुट् भवति ।]

1.1.24.4 षट्प्रदेशाः षड्भ्यः लुक् इति एवमादयः ।

डति च । (1.1.25/259)

1.1.25.1 डत्यन्ता या सङ्ख्या सा षट्सञ्ज्ञा भवति ।

1.1.25.2 कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ।

क्तक्तवतू निष्ठा । (1.1.26/3012)

1.1.26.1 क्तः च क्तवतुः च [क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासञ्ज्ञौ भवतः] ।

1.1.26.2 कृतः । कृतवान् । भुक्तः । भुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः उकारः उगित्कार्यार्थः ।

1.1.26.3 निष्ठाप्रदेशाः श्वीदितः निष्ठायाम् इति एवमादयः ।

सर्वादीनि सर्वनामानि । (1.1.27/213)

1.1.27.1 सर्वशब्दः आदिः येषाम् तानि इमानि सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि भवन्ति ।

1.1.27.2.1 [सर्वः सर्वौ सर्वे ।] सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वकः ।

1.1.27.2.1.2 विश्वः विश्वौ विश्वे । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषाम् । विश्वस्मिन् । विश्वकः ।

1.1.27.2.1.3 उभ । उभय । उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनम् – [सर्वनाम्नः तृतीया च इति ।] उभाभ्याम् हेतुभ्याम् वसति उभयोः हेत्वोः वसति । उभये । उभयस्मै । उभयस्मात् । उभयेषाम् । उभयस्मिन् ।

1.1.27.2.1.4 डतर डतम । कतर कतम । कतरस्मै कतमस्मै ।

1.1.27.2.1.5 इतर । अन्य । अन्यतर । इतरस्मै । अन्यस्मै । अन्यतरस्मै ।

1.1.27.2.1.6 त्वशब्दः अन्यवाची स्वरभेदात् द्विः पठितः । एकः उदात्तः । द्वितीयः अनुदात्तः । केचित् तकारान्तम् एकम् पठन्ति । त्व त्वत् इति द्वौ अपि च अनुदात्तौ इति स्मरन्ति ।

1.1.27.2.1.7 नेम नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति । नेमे नेमाः इति ।

1.1.27.2.1.8 सम समस्मै । कथम् यथासङ्ख्यम् अनुदेशः [समानाम् समे देशे यजेत] इति । समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसञ्ज्ञा इष्यते न सर्वत्र । सिम सिमस्मै ।

1.1.27.2.2 पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् असञ्ज्ञायाम् । स्वम् अज्ञातिधनाख्याम् । अन्तरम् बहिर्योगोपसंव्यानयोः ।

1.1.27.2.3 त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् । सर्वादिः ।

1.1.27.3 सर्वनामप्रदेशाः सर्वनाम्नः स्मै इति एवमादयः ।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । (1.1.28/292)

1.1.28.1 न बहुव्रीहौ इति प्रतिषेधम् वक्ष्यति । तस्मिन् नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषा इयम् आरभ्यते । दिशाम् समासः दिक्समासः । दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि भवन्ति ।

1.1.28.2 [उत्तरपूर्वस्यै] उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै दक्षिणपूर्वायै ।

1.1.28.3.1 दिग्ग्रहणम् किम् । न बहुव्रीहौ इति प्रतिषेधम् वक्ष्यति तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेधः इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः इति ।

1.1.28.3.2 समासग्रहणम् किम् । समासः एव यः बहुव्रीहिः तत्र विभाषा यथा स्यात् । [बहुव्रीहिवद्भावेन] यः बहुव्रीहिः तत्र मा भूत् दक्षिणदक्षिणस्यै देहि ।

1.1.28.3.3 बहुव्रीहौ इति किम् । द्वन्द्वे विभाषा मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् इति । [द्वन्द्वे च इति नित्यम् प्रतिषेधः भवति] ।

न बहुव्रीहौ । (1.1.29/222)

1.1.29.1 सर्वनामसञ्ज्ञायाम् तदन्तविधेः अभ्युपगमात् बहुव्रीहेः अपि सर्वाद्यन्तस्य सञ्ज्ञा स्यात् इति प्रतिषेधः आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि न भवन्ति ।

1.1.29.2 [प्रियविश्वाय ।] प्रियोभयाय । द्व्यन्याय । त्र्यन्याय ।

1.1.29.3 इह च [त्वत्कपितृकः मत्कपितृकः] इति अकच् न भवति। बहुव्रीहौ इति वर्तमाने पुनः बहुव्रीहिग्रहणम् भूतपूर्वमात्रे अपि प्रतिषेधः यथा स्यात् [वस्त्रान्तरवसनान्तराः] इति।

तृतीयासमासे। (1.1.30/223)

1.1.30.1 तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि न भवन्ति।

1.1.30.2.मासपूर्वाय। संवत्सरपूर्वाय। द्व्यहपूर्वाय। त्र्यहपूर्वाय।

1.1.30.3 समासे इति वर्तमाने [पुनः समासग्रहणम्] तृतीयासमासार्थवाक्ये अपि [प्रतिषेधः] यथा स्यात् । मासेन पूर्वाय । [पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः] इति तृतीयासमासम् प्रतिपदम् वक्ष्यति तस्य इदम् ग्रहणम्। न यस्य कस्य चित् तृतीयासमासस्य। [कर्तृकरणे कृता बहुलम् इति त्वयका कृतम् मयका कृतम्।]

द्वन्द्वे च। (1.1.31/224)

1.1.31.1 द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि न भवन्ति।

1.1.31.2 पूर्वापराणाम्। कतरकतमानाम्।

विभाषा जसि। (1.1.32/225)

1.1.32.1 पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषा आरभ्यते। द्वन्द्वे समासे जसि विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि न भवन्ति।

1.1.32.2 कतरकतमे कतरकतमाः। जसः कार्यम् प्रति [विभाषा] अकच् हि न भवति – [कतरकतमकाः।]

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाः च । (1.1.33/226)

1.1.33.1 विभाषा जसि इति वर्तते । द्वन्द्वे इति निवृत्तम् । प्रथम चरम तय अल्प अर्ध कतिपय नेम इति एते जसि विभाषा सर्वनामसञ्ज्ञाः भवन्ति ।

1.1.33.2. प्रथमे प्रथमाः । चरमे चरमाः । द्वितये द्वितयाः । अल्पे अल्पाः । अर्धे अर्धाः । कतिपये कतिपयाः । नेमे नेमाः । तय इति तयप्प्रत्ययः । शिष्टानि प्रातिपदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते । तस्य प्राप्ते विभाषा अन्येषाम् अप्राप्ते । उभयशब्दस्य तयप्प्रत्ययान्तस्य गणे पाठात् नित्या सर्वनामसञ्ज्ञा । इह अपि जस्कार्यम् प्रति विभाषा । काकचोः यथायोगम् वृत्तिः ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् असञ्ज्ञायाम् । (1.1.34/218)

1.1.34.1 पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर इति एषाम् गणे पाठात् पूर्वेण नित्यायाम् सर्वनामसञ्ज्ञायाम् प्राप्तायाम् जसि विभाषा आरभ्यते । पूर्वादीनि विभाषा जसि सर्वनामसञ्ज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायाम् असञ्ज्ञायाम् । [स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमः व्यवस्था ।]

1.1.34.2 पूर्वे पूर्वाः| परे पराः | अवरे अवराः| [दक्षिणे दक्षिणाः| उत्तरे उत्तराः|] अपरे अपराः| अधरे अधराः ।

1.1.34.3 व्यवस्थायाम् इति किम् । दक्षिणाः इमे गाथकाः । प्रवीणाः इति अर्थः । असञ्ज्ञायाम् इति किम् । उत्तराः कुरवः । सत्याम् एव व्यवस्थायाम् इयम् तेषाम् सञ्ज्ञा । 3

स्वम् अज्ञातिधनाख्यायाम् । (1.1.35/219)

1.1.35.1 अत्र अपि नित्या सर्वनामसञ्ज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते । स्वम् इति एतत् शब्दरूपम् जसि विभाषा सर्वनामसञ्ज्ञम् भवति न चेत् ज्ञातिधनयोः सञ्ज्ञारूपेण वर्तते ।

1.1.35.2 स्वे [पुत्राः] स्वाः [पुत्राः|] स्वे [गावः] स्वाः [गावः]। आत्मीयाः इति अर्थः।

1.1.35.3 ज्ञातिप्रतिषेधः इति किम्। धूमायन्ते इव अश्लिष्टाः प्रज्वलन्ति इव संहताः | उल्मुकानि इव मे अमी [स्वाः ज्ञातयः] भरतर्षभ।। अधनाख्यायाम् इति किम्। प्रभूताः स्वाः न भुज्यन्ते। प्रभूतानि धनानि इति अर्थः।

अन्तरम् बहिर्योगोपसंव्यानयोः। (1.1.36/220)

1.1.36.1 अत्र अपि पूर्वेण नित्या सर्वनामसञ्ज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते। अन्तरम् इति एतत् शब्दरूपम् विभाषा जसि सर्वनामसञ्ज्ञम् भवति बहिर्योगे उपसंव्याने च गम्यमाने।

1.1.36.2 अन्तरे गृहाः अन्तराः गृहाः। नगरबाह्याः चाण्डालादिगृहाः उच्यन्ते। अन्तरे शाटकाः अन्तराः शाटकाः। उपसंव्यानम् परिधानीयम् उच्यते न प्रावरणीयम्।

1.1.36.3 बहिर्योगोपसंव्यानयोः इति किम्। अनयोः ग्रामयोः अन्तरे तापसः प्रतिवसति | तस्मिन् अन्तरे शीतानि उदकानि। मध्यप्रदेशवचनः अन्तरशब्दः। गणसूत्रस्य च [इदम् प्रत्युदाहरणम्।]

1.1.36.4.1 अपुरि इति वक्तव्यम्। अन्तरायाम् पुरि वसति।

1.1.36.4.2 विभाषाप्रकरणे [तीयस्य वा ङित्सु सर्वनामसञ्ज्ञा इति उपसंख्यानम्।] द्वितीयस्मै द्वितीयाय तृतीयस्मै तृतीयाय।

स्वरादिनिपातम् अव्ययम्। (1.1.37/447)

1.1.37.1 स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताः च अव्ययसञ्ज्ञानि भवन्ति।

1.1.37.2.1 स्वर् अन्तर् प्रातर् एते अन्तोदात्ताः पठ्यन्ते। पुनर् आद्युदात्तः। सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् आरात् ऋते युगपत् पृथक् एते अपि सनुतर्प्रभृतयः अन्तोदात्ताः पठ्यन्ते।

1.1.37.2.2 ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् जोषम् तूष्णीम् बहिस् आविस् अवस् अधस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतौ अद्धा इद्धा सामि एते अपि ह्यस्प्रभृतयः अन्तोदात्ताः पठ्यन्ते।

1.1.37.2.3 वत्। वदन्तम् अव्ययसञ्ज्ञम् भवति | ब्राह्मणवत् | क्षत्रियवत्।

1.1.37.2.4 सन् सनात् सनत् तिरस् एते आद्युदात्ताः पठ्यन्ते।

1.1.37.2.5 अन्तरा अयम् अन्तोदात्तः। अन्तरेण ज्योक् कम् शम् सना सहसा विना नाना [स्वस्ति] स्वधा अलम् वषट् अन्यत् [अस्ति] उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा मिथ्या।

1.1.37.2.6 क्त्वातोसुन्कसुनः। कृत् मकारान्तः सन्ध्यक्षरान्तः। अव्ययीभावः च।

1.1.37.2.7 पुरा मिथो मिथस् प्रबाहुकम् आर्यहलम् अभीक्ष्णम् साकम् सार्धम् समम् नमस् हिरुक्।

1.1.37.2.8 तसिलादिः तद्धितः एधाच्पर्यन्तः । शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ च्व्यर्थाः। च अम् आम् प्रतान् प्रशान्। स्वरादिः।

1.1.37.2.9 निपाताः वक्ष्यन्ते प्राक् रीश्वरात् निपाताः इति। च वा ह अह एव एवम् इत्यादयः|

1.1.37.3 अव्ययप्रदेशाः अव्ययात् आप्सुपः इति एवमादयः।

1.1.37.4 अव्ययम् इति अन्वर्थसञ्ज्ञा । सदृशम् त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यत् न व्येति तत् अव्ययम्।

तद्धितः च असर्वविभक्तिः। (1.1.38/448)

1.1.38.1 तद्धितान्तः शब्दः असर्वविभक्तिः अव्ययसञ्ज्ञः भवति। यस्मात् न सर्व [विभक्तेः] उत्पत्तिः सः असर्वविभक्तिः।

1.1.38.2 [ततः यतः तत्र यत्र तदा यदा सर्वदा सदा।]

1.1.38.3 तद्धितः इति किम् । एकः द्वौ बहवः । असर्वविभक्तिः इति किम् । औपगवः औपगवौ औपगवाः ।

कृत् मेजन्तः । (1.1.39/449)

1.1.39.1 कृत् यः मकारान्तः एजन्तः च तदन्तम् शब्दरूपम् अव्ययसञ्ज्ञम् भवति ।

1.1.39.2 स्वादुङ्कारम् भुङ्क्ते | [सम्पन्नङ्कारम् भुङ्क्ते |] लवणङ्कारम् भुङ्क्ते । एजन्तः वक्षे रायः | ता वाम् एषे रथानाम् क्रत्वे दक्षाय जीवसे ज्योक् च सूर्यम् दृशे । वक्षे इति वचेः तुमर्थे सेसेनसे इति सेप्रत्यये कुत्वे षत्वे च कृते रूपम् । एषे इति इणः सेप्रत्यये गुणे षत्वे च कृते रूपम् । जीवसे इति जीवेः असेप्रत्यये रूपम् । दृशे इति दृशेः केन्प्रत्ययः निपात्यते दृशे विख्ये च इति ।

1.1.39.3 अन्तग्रहणम् [औपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् ।] इह मा भूत् आधये चिकीर्षवे कुम्भकारेभ्यः इति ।

क्त्वातोसुन्कसुनः । (1.1.40/450)

1.1.40.1 क्त्वा तोसुन् कसुन् इति एवमन्तम् शब्दरूपम् अव्ययसञ्ज्ञम् भवति ।

1.1.40.2 कृत्वा । हृत्वा । तोसुन् पुरा सूर्यस्य उदेतो आधेय पुरा वत्सानाम् अपाकर्त्तोः । भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदि इति इणः कृञः च तोसुन्प्रत्ययः । कसुन् सृपितृदोः कसुन् पुरा क्रूरस्य विसृपः विरप्शिन् । पुरा जत्रुभ्यः आतृदः ।

अव्ययीभावः च । (1.1.41/452)

1.1.41.1 अव्ययीभावसमासः अव्ययसञ्ज्ञः भवति । किम् प्रयोजनम् । [लुङ्मुखस्वरोपचाराः ।]

1.1.41.2 लुक् – [उपाग्नि] प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति। मुखस्वरः उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः । [मुखम् स्वाङ्गम् इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् प्राप्तम् न अव्ययदिक्शब्द इति प्रतिषिध्यते।] तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः एव भवति । उपचारः उपपयःकारः उपपयःकामः । विसर्जनीयस्थानिकस्य सकारस्य उपचारः इति सञ्ज्ञा । तत्र अव्ययीभावस्य अव्ययत्वे अतः कुकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीषु अनव्ययस्य इति पर्युदासः सिद्धः भवति।

1.1.41.3 सर्वम् इदम् काण्डम् स्वरादौ अपि पठ्यते । पुनर्वचनम् अनित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेन अयम् [कार्यनियमः] सिद्धः भवति। इह च पुरा [सूर्यस्य] उदेतोः आधेयः पुरा क्रूरस्य विसृपः विरप्शिन् इति न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् इति षष्ठीप्रतिषेधः न भवति।

शि सर्वनामस्थानम्। (1.1.42/313)

1.1.42.1 शि इति एतत् सर्वनामस्थानसञ्ज्ञम् भवति। किम् इदम् शि इति। जश्शसोः शिः इति शिः आदेशः|

1.1.42.2 [कुण्डानि तिष्ठन्ति।] कुण्डानि पश्य। दधीनि। मधूनि। त्रपूणि। जतूनि।

1.1.42.3 सर्वनामस्थानप्रदेशाः सर्वनामस्थाने च असम्बुद्धौ इति एवमादयः।

सुट् अनपुंसकस्य। (1.1.43/229)

1.1.43.1 सुट् इति पञ्च वचनानि [सर्वनामस्थानसञ्ज्ञानि भवन्ति] नपुंसकात् अन्यत्र। नपुंसके न विधिः न प्रतिषेधः। तेन [जसः शेः सर्वनामस्थानसञ्ज्ञा पूर्वेण भवति एव।]

1.1.43.2 राजा राजानौ राजानः। राजानम् राजानौ।

1.1.43.3 सुट् इति किम्। राज्ञः पश्य। अनपुंसकस्य इति किम्। सामनी वेमनी
।

न वा इति विभाषा। (1.1.44/24)

1.1.44.1 न इति प्रतिषेधः वा इति विकल्पः। तयोः प्रतिषेधविकल्पयोः विभाषा इति सञ्ज्ञा भवति । इतिकरणः [अर्थनिर्देशार्थः ।] विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पौ उपतिष्ठेते। तत्र प्रतिषेधेन [समीकृते] विषये पश्चात् विकल्पः प्रवर्तते। उभयत्रविभाषाः प्रयोजयन्ति।

1.1.44.2 विभाषा श्वेः – शुशाव शिश्वाय। शुशुवतुः शिश्वियतुः।

1.1.44.3 विभाषाप्रदेशाः विभाषा श्वेः इति एवमादयः।

इक् यणः सम्प्रसारणम्। (1.1.45/328)

1.1.45.1 [इक्] यः [यणः] स्थाने [भूतः] भावी वा तस्य संप्रसारणम् इति एषा सञ्ज्ञा भवति।

1.1.45.2 यज् इष्टम्। वप् उप्तम्। ग्रह गृहीतम्।

1.1.45.3 केचित् उभयथा सूत्रम् इदम् व्याचक्षते वाक्यार्थः सञ्ज्ञी वर्णः च इति। इक् यणः यः वाक्यार्थः स्थान्यादेशसम्बन्धलक्षणः सः सम्प्रसारणसञ्ज्ञः भवति यण्स्थानिकः इग्वर्णः सः सम्प्रसारणसञ्ज्ञः भवति इति। तत्र विधौ वाक्यार्थः उपतिष्ठते – [ष्यङः सम्प्रसारणम्] पुत्रपत्योः तत्पुरुषे वसोः सम्प्रसारणम् इति। [अनुवादे] वर्णः [सम्प्रसारणात् च] इति।

1.1.45.4 [सङ्ख्यातानुदेशात्] इह न भवति – अदुहितराम् इति। द्युभ्याम् इति अत्र दिवः उत् इति तपरकरणात् दीर्घः न भवति।

1.1.45.5 सम्प्रसारणप्रदेशाः वसोः सम्प्रसारणम् इति एवमादयः।

आद्यन्तौ टकितौ। (1.1.46/36)

1.1.46.1 [आदिः टित् भवति अन्तः कित्] भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य।

1.1.46.2 लविता। मुण्डः भीषयते।

1.1.46.3 टित्प्रदेशाः आर्धधातुकस्य इट् वलादेः इति एवमादयः । कित्प्रदेशाः भियः हेतुभये षुक् इति एवमादयः ।

मित् अचः अन्त्यात् परः । (1.1.47/37)

1.1.47.1 अचः इति [निर्धारणे षष्ठी] जातौ च इदम् एकवचनम् । [अचाम्] सन्निविष्टानाम् अन्त्यात् अचः परः मित् भवति । [स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्य अयम् अपवादः ।]

1.1.47.2 विरुणद्धि । मुञ्चति । पयांसि ।

1.1.47.3 मित्प्रदेशाः रुधादिभ्यः श्नम् इति एवमादयः ।

1.1.47.4 मस्जेः अन्त्यात् पूर्वम् नुमम् इच्छन्ति अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् | मग्नः | मग्नवान् | मङ्क्ता | मङ्क्तुम् ।

एचः इक् ह्रस्वादेशे । (1.1.48/323)

1.1.48.1 एचः ह्रस्वादेशे कर्तव्ये [इक्] एव ह्रस्वः भवति न अन्यः ।

1.1.48.2 रै अतिरि | नौ अतिनु | गो उपगु ।

1.1.48.3 एचः इति किम् । अतिखट्वः | अतिमालः । ह्रस्वादेशे इति किम् । दे३वदत्त । देवंद३त्त ।

षष्ठी स्थानेयोगा । (1.1.49/38)

1.1.49.1 परिभाषा इयम् [योगनियमार्था ।] इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयते सा स्थानेयोगा एव भवति [न अन्ययोगा ।] स्थानेयोगस्य [निमित्तभूते] सति सा प्रतिपत्तव्या । [स्थानशब्दः च प्रसङ्गवाची ।]

1.1.49.2 यथा [दर्भाणाम् स्थाने शरैः प्र>आ<स्तरितव्यम् इति दर्भाणाम् प्रसङ्गे] इति गम्यते एवम् इह अपि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भूः भवति । भविता

। भवितुम्। भवितव्यम्। ब्रुवः प्रसङ्गे वचिः भवति। वक्ता। वक्तुम्। वक्तव्यम्। प्रसङ्गे सम्बन्धस्य निमित्तभूते ब्रुवः इति षष्ठी।

1.1.49.3 बहवः हि षष्ठ्यर्थाः स्वस्वाम्यनन्तरसमीपसमूहविकारावयवाद्याः। तत्र यावन्तः [शब्दे] सम्भवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते षष्ठी स्थानेयोगा इति। स्थाने योगः अस्याः इति व्यधिकरणः बहुव्रीहिः। अतः एव निपातनात् च सप्तम्याः अलुक्।

स्थाने अन्तरतमः। (1.1.50/39)

1.1.50.1 स्थाने [प्राप्यमाणानाम् अन्तरतमः] आदेशः भवति सदृशतमः। कुतः च शब्दस्य आन्तर्यम्। स्थानार्थगुणप्रमाणतः।

1.1.50.2 स्थानतः अकः सवर्णे दीर्घः दण्डाग्रम्। यूपाग्रम्। द्वयोः अकारयोः कण्ठ्यः एव दीर्घः आकारः भवति। अर्थतः [वतण्डी च असौ युवतिः च वातण्ड्ययुवतिः]। पुंवद्भावेन अन्तरतमः पुंशब्दः अतिदिश्यते। गुणतः पाकः। [त्यागः। रागः]। चजोः कु घिण्ण्यतोः इति [चकारस्य अल्पप्राणस्य अघोषस्य तादृशः एव ककारः भवति]। [जकारस्य घोषवतः अल्पप्राणस्य तादृशः एव गकारः]। प्रमाणतः [अमुष्मै। अमूभ्याम्।] अदसः असेः दात् उ दः मः इति [ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः।]

1.1.50.3 [स्थाने इति] वर्तमाने पुनः [स्थाने]ग्रहणम् किम्। [यत्र अनेकम् आन्तर्यम् सम्भवति तत्र स्थानतः एव आन्तर्यम् बलीयः यथा स्यात्।] चेता स्तोता। प्रमाणतः अकारः गुणः प्राप्तः तत्र स्थानतः आन्तर्यात् एकारौकारौ भवतः।

1.1.50.4 तमब्ग्रहणम् किम्। वाग् घसति। त्रिष्टुब् भसति। झयः हः अन्यतरस्याम् [इति हकारस्य] पूर्वसवर्णे क्रियमाणे [सोष्मणः सोष्माणः] इति

द्वितीयाः प्रसक्ताः [नादवतः नादवन्तः] इति तृतीयाः तमब्ग्रहणात् ये सोष्माणः नादवन्तः च ते भवन्ति चतुर्थाः।

उः अण् रपरः। (1.1.51/70)

1.1.51.1 उः स्थाने अण् प्रसज्यमानः एव [रपरः वेदितव्यः]।

1.1.51.2 [कर्ता। हर्ता। किरति। गिरति। द्वैमातुरः। त्रैमातुरः]।

1.1.51.3 उः इति किम्। [खेयम्]। गेयम्। अण्ग्रहणम् किम्। [सुधातुः अकङ् च सौधातकिः]।

अलः अन्त्यस्य। (1.1.52/42)

1.1.52.1 षष्ठीनिर्दिष्टस्य यः उच्यते आदेशः सः अन्त्यस्य अलः स्थाने वेदितव्यः।

1.1.52.2 इत् गोण्याः [पञ्चगोणिः]। दशगोणिः।

ङित् च। (1.1.53/43)

1.1.53.1 ङित् च यः आदेशः सः अनेकाल् अपि अलः अन्त्यस्य स्थाने भवति।

1.1.53.2 आनङ् ऋतः द्वन्द्वे [होतापोतारौ। मातापितरौ]।

1.1.53.3 तातङि [ङित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वात् सर्वादेशः तातङ् भवति] जीवतात् भवान्। जीवतात् त्वम्।

आदेः परस्य। (1.1.54/44)

1.1.54.1 परस्य कार्यम् शिष्यमाणम् आदेः अलः प्रत्येतव्यम्। क्व च परस्य कार्यम् शिष्यते। [यत्र पञ्चमीनिर्देशः]।

1.1.54.2 तत् यथा ईत् आसः [आसीनः] यजते। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यः अपः ईत् [द्वीपम्]। अन्तरीपम्। प्रतीपम्। समीपम्।

अनेकाल्शित् सर्वस्य। (1.1.55/45)

1.1.55.1 [अनेकाल् यः आदेशः शित् च सः सर्वस्य] षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति।

1.1.55.2 अस्तेः भूः भविता। भवितुम्। भवितव्यम्। शित् खलु अपि जश्शसोः शिः कुण्डानि तिष्ठन्ति। कुण्डानि पश्य।

स्थानिवत् आदेशः अनल्विधौ। (1.1.56/49)

1.1.56.1 स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रयम् कार्यम् आदेशे न प्राप्नोति इति अयम् अतिदेशः आरभ्यते। [स्थानिना तुल्यम् वर्तते] इति स्थानिवत्। स्थानिवत् आदेशः भवति [स्थान्याश्रयेषु कार्येषु अनलाश्रयेषु स्थान्यलाश्रयाणि] कार्याणि वर्जयित्वा। न अल्विधिः अनल्विधिः इति अर्थः।

1.1.56.2 किम् उदाहरणम्। [धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः]।

1.1.56.2 .1 धात्वादेशः धातुवत् भवति | अस्तेः भूः| ब्रुवः वचिः । आर्धधातुकविषये प्राक् एव आदेशेषु कृतेषु धातोः इति तव्यादयः भवन्ति | भविता | भवितुम् | भवितव्यम् | वक्ता। वक्तुम्। वक्तव्यम्।

1.1.56.2.2 अङ्गादेशः अङ्गवत् भवति। केन। काभ्याम्। कैः। किमः कः इति कादेशे कृते अङ्गाश्रयाः इनदीर्घत्वैस्भावाः भवन्ति। कृदादेशः कृद्वत् भवति प्रकृत्य। [प्रहृत्य]। क्त्वः ल्यबादेशे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इति तुक् भवति।

1.1.56.2 .3 तद्धितादेशः तद्धितवत् भवति। दाधिकम्। अद्यतनम्। कृत्तद्धितसमासाः च इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति।

1.1.56.2 .4 अव्ययादेशः अव्ययवत् भवति। प्रस्तुत्य। प्रहृत्य। उपहृत्य। उपस्तुत्य। अव्ययात् आप्सुपः इति सुब्लुक् भवति।

1.1.56.2 .5 सुबादेशः सुब्वत् भवति। वृक्षाय। प्लक्षाय। सुपि च इति दीर्घत्वम् भवति।

1.1.56.2.6 तिङादेशः तिङ्वत् भवति। अकुरुताम् अकुरुतम्। सुप्तिङन्तम् पदम् इति पदसञ्ज्ञा भवति।

1.1.56.2.7 पदादेशः पदवत् भवति। ग्रामः वः स्वम्। जनपदः नः स्वम्। पदस्य इति रुत्वम् भवति।

1.1.56.3 [वत्करणम्] किम्। स्थानी [आदेशस्य सञ्ज्ञा मा विज्ञायि इति]। [स्वाश्रयम् अपि यथा स्यात्]। आङः यमहनः [आहत आवधिष्ट] इति आत्मनेपदम् उभयत्र अपि भवति। आदेशग्रहणम् किम्। आनुमानिकस्य [अपि आदेशस्य स्थानिवद्भावः यथा स्यात् पचतु एरुः]। अनल्विधौ इति किम्। द्युपथितदादेशाः [न स्थानिवत् भवन्ति द्यौः पन्थाः सः इति हल्ङ्याब्भ्यः दीर्घात् सुतिस्यपृक्तम् हल् इति सुलोपः न भवति]।

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ। (1.1.57/50)

1.1.57.1 पूर्वेण अनल्विधौ स्थानिवद्भावः उक्तः। अल्विध्यर्थम् इदम् आरभ्यते। आदेशः स्थानिवत् इति वर्तते। अचः इति स्थानिनिर्देशः। परस्मिन् इति निमित्तसप्तमी। [पूर्वविधौ] इति विषयसप्तमी | अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवत् भवति।

1.1.57.2 [पटयति। अवधीत्। बहुखट्वकः। पटुम् आचष्टे इति णिचि टिलोपे] कृते तस्य स्थानिवद्भावात् अतः उपधायाः इति वृद्धिः न भवति। अवधीत् अतः लोपस्य स्थानिवद्भावात् अतः हलादेः लघोः इति [हलन्तलक्षणा] वृद्धिः न भवति। बहुखट्वकः इति आपः अन्यतरस्याम् इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात् ह्रस्वान्ते अन्त्यात् पूर्वम् इति स्वरः न भवति।

1.1.57.3.1 अचः इति किम्। प्रश्नः। आक्राष्टाम्। आगत्य। प्रश्नः इति प्रच्छेः नङ्प्रत्यये छ्वोः शूट् अनुनासिके च इति छकारस्य शकारः परनिमित्तकः तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् भवति। आक्राष्टाम् इति झलः झलि इति सिचः लोपः परनिमित्तकः कृषेः षकारस्य षढः कः सि इति ककारे कर्तव्ये न स्थानिवत् भवति। आगत्य इति वा ल्यपि इति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् भवति।

1.1.57.3.2 [परस्मिन्] इति किम्। युवजानिः। वधूटीजानिः। वैयाघ्रपद्यः। आदीध्ये। युवजानिः इति जायायाः निङ् न परनिमित्तकः। तेन यलोपे न स्थानिवत् भवति। वैयाघ्रपद्यः इति न परनिमित्तकः पादस्य अन्तलोपः पद्भावम् न प्रतिबध्नाति। आदीध्ये इति दीधीङः उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वस्य अपरनिमित्तकत्वात् यीवर्णयोः दीधीवेव्योः इति लोपः न भवति।

1.1.57.3.3 पूर्वविधौ इति किम्। [हे गौः]। बाभ्रवीयाः। नैधेयः। हे गौः इति वृद्धिः अजादेशः सम्बुद्धिलोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् भवति। बाभ्रवीयाः इति बाभ्रव्यस्य आमी छात्राः इति [वृद्धात् छः इति छः]। हलः तद्धितस्य इति यकारलोपे कर्तव्ये अवादेशः न स्थानिवत् भवति। नैधेयः। आतः लोपः इटि च इति आकारलोपः इतः च अनिञः इति द्व्यज्लक्षणे प्रत्ययविधौ न स्थानिवत् भवति।

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वार-दीर्घजश्चर्विधिषु। (1.1.58/51)

1.1.58.1 पूर्वेण अतिप्रसक्तः स्थानिवद्भावः एतेषु विधिषु प्रतिषिध्यते।

1.1.58.2.1 पदान्तविधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति। [कौ स्तः। यौ स्तः]। तानि सन्ति। यानि सन्ति। श्नसोः अल्लोपः क्ङिति सार्वधातुके इति परनिमित्तकः। सः पूर्वविधौ आवादेशे यणादेशे च कर्तव्ये स्थानिवत् स्यात्। अस्मात् वचनात् न भवति।

1.1.58.2.2 द्विर्वचनविधिः द्विर्वचनविधिम् प्रति न स्थानिवत् भवति । [दध्यत्र । मध्वत्र ।] यणादेशः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात् अनचि च इति धकारस्य द्विर्वचनम् न स्यात् । अस्मात् वचनात् भवति ।

1.1.58.2.3 वरेविधिः [वरे] यः अजादेशः सः पूर्वविधिम् प्रति न स्थानिवत् भवति । अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान् । यातेः यङन्तात् यः च यङः इति वरचि कृते [अतः लोपः परनिमित्तकः] । तस्य स्थानिवत्त्वात् आतः लोपः इटि च इति आकारलोपः स्यात् अस्मात् वचनात् न भवति ।

1.1.58.2.4 यलोपविधिः यलोपविधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति । कण्डूतिः । कण्डूयतेः क्तिनि कृते अतः लोपः परनिमित्तकः लोपः व्योः वलि इति यलोपे स्थानिवत् स्यात् अस्मात् वचनात् न भवति ।

1.1.58.2.5 स्वरविधिः स्वरविधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । ण्वुलि कृते अतः लोपः परनिमित्तकः लिति प्रत्ययात् पूर्वम् उदात्तम् इति स्वरे कर्तव्ये न स्थानिवत् भवति इति ।

1.1.58.2.6 सवर्णविधिः सवर्णविधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति । [शिण्ढि । पिण्ढि ।] [शिषेः पिषेः] च लोण्मध्यमपुरुषैकवचने रुधादिभ्यः श्नम् । हित्वधित्वष्टुत्वजश्त्वेषु कृतेषु श्नसः अल्लोपः क्ङिति सार्वधातुके परनिमित्तकः अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे कर्तव्ये न स्थानिवत् भवति ।

1.1.58.2.7 अनुस्वारविधिः अनुस्वारविधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति । शिंषन्ति । [पिंषन्ति] । नः च अपदान्तस्य झलि इति अनुस्वारे कर्तव्ये श्नसोः अल्लोपः न स्थानिवत् भवति ।

1.1.58.2.8 दीर्घविधिः दीर्घविधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति । प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने । प्रतिदिवन् इति एतस्य भस्य इति अधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थ्येकवचने च अल्लोपः अनः इति अकारलोपः

परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात् हलि च इति दीर्घत्वम् न स्यात् न हि अयम् वकारः हल्परः इति । अस्मात् वचनात् भवति ।
1.1.58.2.9 जश्विधिः जश्विधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति । [सग्धिः] च मे सपीतिः च मे । [बब्धाम्] ते हरी धानाः । अदेः क्तिनि बहुलम् छन्दसि इति घस्लादेशः । घसिभसोः हलि च इति उपधालोपः । झलः झलि इति सकारलोपः । झषः तथोः धः अधः इति धत्वम् । उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् झलाम् जश् झशि इति घकारस्य जश्त्वम् न स्यात् । अस्मात् वचनात् भवति । समाना ग्धिः । समानस्य सभावः । सग्धिः । बब्धाम् इति : भसेः लोड्द्विवचने शपः श्लुः द्विर्वचनम् अभ्यासकार्यम् घसिभसोः हलि च इति उपधालोपः झलः झलि इति सकारलोपः झषः तथोः धः अधाः इति धत्वम् । उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् झलाम् जश् झशि इति जश्त्वम् न स्यात् । अस्मात् वचनात् भवति ।
1.1.58.2.10 चर्विधिः चर्विधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति । जक्षतुः । जक्षुः । अक्षन् पितरः अमीमदन्त पितरः । लिड्द्विवचनबहुवचनयोः अदेः घस्लादेशः । गमहनजनखनघसाम् लोपः क्ङिति अनङि इति उपधालोपः द्विर्वचनम् अभ्यासकार्यम् । तत्र उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् खरि च इति घकारस्य चर्त्वम् न स्यात् । अस्मात् वचनात् भवति । शासिवसिघसीनाम् च इति षत्वम् । अक्षन् इति : अदेः लुङ्बहुवचने घस्लादेशः च्लेः आगतस्य मन्त्रे घसह्वर इति लुक् । गमहनजनखनघसाम् लोपः क्ङिति अनङि इति उपधालोपः तस्य स्थानिवत्त्वात् खरि च इति चर्त्वम् न स्यात् । अस्मात् वचनात् भवति ।
1.1.58.3 स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशः न स्थानिवत् भवति । अन्यत्र स्थानिवत् एव । तेन [बहुखट्वकः किर्योः गिर्योः वाय्वोः] इति स्थानिवत्त्वात् स्वरदीर्घयलोपाः न भवन्ति ।

द्विर्वचने अचि । (1.1.59/2243)

1.1.59.1 द्विर्वचननिमित्ते अचि अजादेशः स्थानिवत् भवति [द्विर्वचने एव कर्तव्ये[। [रूपातिदेशः च अयम् नियतकालः] । तेन कृते द्विर्वचने [पुनः आदेशरूपम् एव अवतिष्ठते]।

1.1.59.2.1 आल्लोपोपधालोपणिलोपयणयवायावादेशाः प्रयोजनम्। आल्लोपः पपतुः। पपुः। आतः लोपः इटि च इति आकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् एकाचः द्वे प्रथमस्य इति द्विर्वचनम् भवति।

1.1.59.2.2 उपधालोपः जघ्नतुः। जघ्नुः। गमहनजनखनघसाम् लोपः क्ङिति अनङि इति उपधालोपे कृते अनच्कत्वात् द्विर्वचनम् न स्यात् अस्मात् वचनात् भवति।

1.1.59.2.3 णिलोपः [आटिटत्]। अटतेः णिचि लुङि चङि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वात् [अजादेः द्वितीयस्य इति] टिशब्दस्य [द्विर्वचनम्] भवति।

1.1.59.2.4 यण् चक्रतुः । चक्रुः । करोतेः अतुसि उसि च यणादेशे कृते अनच्कत्वात् द्विर्वचनम् न स्यात् स्थानिवत्त्वात् भवति।

1.1.59.2.5 अयवायावादेशाः निनय [निनाय]। लुलव लुलाव। नयतेः लुनातेः च उत्तमे णलि गुणे कृते वृद्धौ च अयवायावादेशाः। तेषाम् स्थानिवत्त्वात् ने नै लो लौ इति द्विर्वचनम् भवति।

1.1.59.3 द्विर्वचने कर्तव्ये इति किम्। जग्ले मम्ले। श्रवणम् आकारस्य न भवति । द्विर्वचननिमित्ते इति किम् । दुद्यूषति । [ऊठि यणादेशः न स्थानिवत्] भवति। अचि इति किम्। जेघ्रीयते देध्मीयते। ईघ्राध्मोः यङि च इति ईकारादेशः तस्य स्थानिवद्भावात् आकारस्य द्विर्वचनम् स्यात् । अज्ग्रहणात् न भवति।

अदर्शनम् लोपः । (1.1.60/53)

1.1.60.1 <u>अदर्शनम्</u> [अश्रवणम् अनुच्चारणम् अनुपलब्धिः अभावः वर्णविनाशः इति <u>अनर्थान्तरम्</u>]। <u>एतैः शब्दैः</u> [यः अर्थः अभिधीयते तस्य लोपः इति इयम् सञ्ज्ञा भवति] । <u>अर्थस्य इयम् सञ्ज्ञा</u> [न शब्दस्य] । प्रसक्तस्य [अदर्शनम् लोपसञ्ज्ञम् भवति]।

1.1.60.2 गोधायाः ढ्रक् [<u>गौधेरः । पचेरन्</u>] । जीवे रदानुक् [<u>जीरदानुः</u>] । स्रिवेः मनिन् [<u>आस्रेमाणम्</u>] । यकारवकारयोः अदर्शनम् इह उदाहरणम् । [<u>अपरस्य अनुबन्धादेः</u>] प्रसक्तस्य।

1.1.60.3 लोपप्रदेशाः लोपः व्योः वलि इति एवमादयः।

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । (1.1.61/260)

1.1.61.1 अदर्शनम् इति वर्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप् इति एताः सञ्ज्ञाः भवन्ति । <u>अनेकसञ्ज्ञाविधानात् च</u> [तद्भावितग्रहणम् इह विज्ञायते । लुक्सञ्ज्ञाभावितम् प्रत्ययादर्शनम्] लुक्सञ्ज्ञम् भवति श्लुसञ्ज्ञाभावितम् श्लुसञ्ज्ञम् भवति लुप्सञ्ज्ञाभावितम् लुप्सञ्ज्ञम् भवति । तेन सञ्ज्ञानाम् सङ्करः न भवति। <u>विधिप्रदेशेषु च</u> [भाविनी सञ्ज्ञा विज्ञायते]।

1.1.61.2 [<u>अत्ति । जुहोति । वरणाः</u>]।

1.1.61.3 [प्रत्ययग्रहणम् किम्। <u>अगस्तयः । कुण्डिनाः</u>।]

1.1.61.4 लुक्श्लुलुप्प्रदेशाः लुक् तद्धितलुकि जुहोत्यादिभ्यः श्लुः जनपदे लुप् इति एवमादयः।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । (1.1.62/262)

1.1.62.1 <u>प्रत्ययनिमित्तम्</u> [कार्यम् असति अपि प्रत्यये कथम् नु नाम स्यात् इति सूत्रम् इदम् आरभ्यते] । प्रत्ययलोपे कृते <u>प्रत्ययलक्षणम्</u> प्रत्ययहेतुकम् कार्यम् भवति।

1.1.62.2 [अग्निचित्] सोमसुत् [अधोक्] इति अत्र सुप्तिङोः लुप्तयोः सुप्तिङन्तम् पदम् इति पदसञ्ज्ञा भवति। अधोक् इति दुहेः लङि तिपि शब्लुकि तिलोपे घत्वभष्भावजश्त्वचर्त्वेषु कृतेषु रूपम्।

1.1.62.3 प्रत्ययः इति [वर्तमाने] पुनः प्रत्ययग्रहणम् किम्। कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात्। इह मा भूत् [आघ्नीय। सङ्ग्मीय]। हनिगम्योः लिङात्मनेपदे लिङः सलोपः अनन्त्यस्य इति सीयुट्सकारलोपः प्रत्ययैकदेशलोपः तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलि इति अनुनासिकलोपः न भवति। प्रत्ययलक्षणम् इति किम्। रायः कुलम् रैकुलम्। गवे हितम् [गोहितम्]। आयवादेशौ न भवतः वर्णाश्रयत्वात्।

न लुमता अङ्गस्य। (1.1.63/263)

1.1.63.1 पूर्वेण अतिप्रसक्तम् प्रत्ययलक्षणम् इति विशेषे प्रतिषेधः उच्यते। लुमता शब्देन [लुप्ते प्रत्यये] यत् अङ्गम् तस्य [प्रत्ययलक्षणम् कार्यम् न भवति]।

1.1.63.2 [गर्गाः। मृष्टः। जुहुतः]। [यञ्शपोः लुमता लुप्तयोः अङ्गस्य वृद्धिगुणौ न भवतः]।

1.1.63.3 लुमता इति किम्। [कार्यते]। हार्यते। अङ्गस्य इति किम्। [पञ्च। सप्त। पयः। साम]।

अचः अन्त्यादि टि। (1.1.64/79)

1.1.64.1 [अचः] इति [निर्धारणे] षष्ठी। जातौ एकवचनम्। अचाम् सन्निविष्टानाम् यः [अन्त्यः] अच् तदादि शब्दरूपम् टिसञ्ज्ञम् भवति।

1.1.64.2 [अग्निचित् इच्छब्दः]। सोमसुत् उच्छब्दः। [आताम् आथाम् आम्शब्दः। पचेते पचेथे]।

1.1.64.3 टिप्रदेशाः टितः आत्मनेपदानाम् टेः ए इति एवमादयः।

अलः अन्त्यात् पूर्वः उपधा। (1.1.65/249)

1.1.65.1 [धात्वादौ वर्णसमुदाये] अन्त्यात् अलः पूर्वः यः वर्णः सः अल् [एव] उपधासञ्ज्ञः भवति।

1.1.65.2 [पच् पठ्] अकारः। [भिद् छिद् इकारः। बुध् युध् उकारः। वृत् वृध् ऋकारः]।

1.1.65.3 अलः इति किम्। [शिष्टः] शिष्टवान्। समुदायात् [पूर्वस्य मा भूत्]।

1.1.65.4 उपधाप्रदेशाः अतः उपधायाः इति एवमादयः।

तस्मिन् इति निर्दिष्टे पूर्वस्य। (1.1.66/40)

1.1.66.1 तस्मिन् इति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्य एव कार्यम् भवति न उत्तरस्य।

1.1.66.2 [इकः यण् अचि दध्युदकम्]। मध्विदम्। पचत्योदनम्।

1.1.66.3 निर्दिष्टग्रहणम् [आनन्तर्यार्थम्]। अग्निचित् अत्र इति [व्यवहितस्य मा भूत्]।

तस्मात् इति उत्तरस्य। (1.1.67/41)

1.1.67.1 [निर्दिष्टग्रहणम् अनुवर्तते]। तस्मात् इति पञ्चम्यर्थनिर्देशे उत्तरस्य एव कार्यम् भवति न पूर्वस्य।

1.1.67.2 तिङ् अतिङः ओदनम् पचति। इह न भवति पचति ओदनम् इति।

स्वम् रूपम् शब्दस्य अशब्दसञ्ज्ञा। (1.1.68/25)

1.1.68.1 शास्त्रे [स्वम् एव रूपम् शब्दस्य ग्राह्यम् बोध्यम् प्रत्याय्यम् भवति न बाह्यः अर्थः शब्दसञ्ज्ञाम् वर्जयित्वा]। शब्देन अर्थावगतेः अर्थे कार्यस्य असम्भवात् तद्वाचिनाम् शब्दानाम् सम्प्रत्ययः मा भूत् इति सूत्रम् इदम् आरभ्यते।

1.1.68.2 [अग्नेः ढक् आग्नेयम्] अष्टाकपालम् निर्वपेत् । अग्निशब्दः अग्निशब्दस्य एव ग्राहकः भवति न ज्वलनः पावकः धूमकेतुः इति । न अतः प्रत्ययः भवति । उदश्वितः अन्यतरस्याम् [औदश्वित्कम्] । औदश्वितम् । तक्रम् अरिष्टम् कालशेयम् दण्डाहतम् मथितम् इति न अतः प्रत्ययः भवति ।

1.1.68.3 अशब्दसञ्ज्ञा इति किम् । दाधा घु अदाप् तरप्तमपौ घः घुग्रहणेषु [घग्रहणेषु च सञ्ज्ञिनाम् ग्रहणम् न सञ्ज्ञायाः] ।

1.1.68.4.1 सित् तद्विशेषाणाम् [वृक्षाद्यर्थम्] । सिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततः वक्तव्यम् [तद्विशेषाणाम् ग्रहणम् भवति इति] । किम् प्रयोजनम् । वृक्षाद्यर्थम् । विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशु-शकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् इति प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः ।

1.1.68.4.2 [पित् पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम्] । पिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततः वक्तव्यम् पर्यायवचनस्य ग्रहणम् भवति चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणाम् च इति । किम् प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः । स्वपोषम् पुष्टः । रैपोषम् । धनपोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् ।

1.1.68.4.3 जित्पर्यायवचनस्य एव राजाद्यर्थम् । जिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततः वक्तव्यम् पर्यायवचनस्य एव ग्रहणम् भवति इति न स्वरूपस्य न अपि तद्विशेषाणाम् । किम् प्रयोजनम् । राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्यपूर्वा इनसभम् । ईश्वरसभम् । तस्य एव न भवति राजसभा । तद्विशेषाणाम् च न भवति पुष्यमित्रसभा । चन्द्रगुप्तसभा ।

1.1.68.4.4 झित् तद्विशेषाणाम् च मत्स्याद्यर्थम् । झिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततः वक्तव्यम् तस्य च ग्रहणम् भवति तद्विशेषाणाम् च इति । किम् प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति इति ठक् पाक्षिकः । मात्स्यिकः । तद्विशेषाणाम् शाकुनिकः । पर्यायाणाम् न भवति अजिह्मान् हन्ति अनिमिषान् हन्ति इति । अथ एकस्य इष्यते मीनान् हन्ति इति मैनिकः ।

अण् उदित् सवर्णस्य च अप्रत्ययः । (1.1.69/14)

1.1.69.1 परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अण् गृह्यमाणः उदित् च सवर्णानाम् ग्राहकः भवति [स्वस्य च रूपस्य] प्रत्ययम् वर्जयित्वा ।

1.1.69.2 [आत् गुणः अस्य च्वौ यस्य ईति च]। स्वरानुनासिक्य[कालभिन्नस्य ग्रहणम् भवति] । उदित् खलु अपि चुटू लशक्वतद्धिते । चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणम् भवति ।

1.1.69.3 [अप्रत्ययः इति] किम् । सनाशंसभिक्षः उः अ साम्प्रतिके दीर्घः न भवति ।

तपरः तत्कालस्य । (1.1.70/15)

1.1.70.1 तः परः यस्मात् सः अयम् तपरः तात् अपि परः तपरः । तपरः वर्णः तत्कालस्य आत्मना [तुल्यकालस्य] गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य ग्राहकः भवति स्वस्य च रूपस्य । विध्यर्थम् इदम् । अण् इति न अनुवर्तते । अणाम् अन्येषाम् च [तपराणाम् इदम् एव ग्रहणकशास्त्रम्] । अतः भिसः ऐस् [इति एवमादिषु पूर्वग्रहणकशास्त्रम् न प्रवर्तते एव] । अतपराः [अणः तस्य अवकाशः] ।

1.1.70.2 किम् उदाहरणम् । अतः भिसः ऐस् [वृक्षैः । प्लक्षैः] । विड्वनोः अनुनासिकस्य आत् [अब्जाः गोजाः] ।

1.1.70.3 तत्कालस्य इति किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ।

आदिः अन्त्येन सह इता । (1.1.71/2)

1.1.71.1 आदिः अन्त्येन इत्सञ्ज्ञकेन सह गृह्यमाणः तन्मध्यपतितानाम् वर्णानाम् ग्राहकः भवति स्वस्य च रूपस्य ।

1.1.71.2 अण् । अक् । अच् । हल् । सुप् । तिङ् ।

1.1.71.3 अन्त्येन इति किम्। सुट् इति तृतीयैकवचनेन टा इति अनेन ग्रहणम् मा भूत्।

येन विधिः तदन्तस्य। (1.1.72/26)

1.1.72.1 [येन] विशेषणेन विधिः [विधीयते] सः [तदन्तस्य] आत्मान्तस्य समुदायस्य ग्राहकः भवति स्वस्य च रूपस्य।

1.1.72.2 [एः अच्] इवर्णान्तात् अच्प्रत्ययः भवति चयः। जयः। अयः। ओः आवश्यके उवर्णान्तात् ण्यत् भवति [अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम्]।

1.1.72.3 समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधः वक्तव्यः। [द्वितीयान्तम् श्रितादिभिः सह समस्यते] कष्टश्रितः। इह मा भूत् कष्टम् परमश्रितः इति। प्रत्ययविधौ नडादिभ्यः फक् नडस्य अपत्यम् नाडायनः। इह मा भूत् सूत्रनडस्य अपत्यम् सौत्रनाडिः। किम् अविशेषेण। न इति आह।

1.1.72.4 [उगिद्वर्ण]ग्रहणवर्जम् इति वाच्यम्। उगितः च इति ङीप्प्रत्ययः तदन्तात् अपि भवति भवती अतिभवती। वर्णग्रहणम् अतः इञ् दाक्षिः। प्लाक्षिः।

1.1.72.5 [यस्मिन्] विधिः [तदादौ अल्ग्रहणे]। अल्ग्रहणेषु यस्मिन् विधिः तदादौ इति वक्तव्यम्। अचिश्नुधातुभ्रुवाम् य्वोः इयङुवङौ इति श्रियः। भ्रुवः।

वृद्धिः यस्य अचाम् आदिः तत् वृद्धम्। (1.1.73/1335)

1.1.73.1 यस्य इति समुदायः उच्यते।

[अचाम् मध्ये यस्य वृद्धिसञ्ज्ञकः आदिभूतः तत् शब्दरूपम् वृद्धसञ्ज्ञम् भवति। अचाम् इति जातौ बहुवचनम्]।

1.1.73.2 [शालीयः। मालीयः]। औपगवीयः। [कापटवीयः]।

1.1.73.3 आदिः इति किम्। [सभासन्नयने भवः] साभासन्नयनः।

1.1.73.4 वा नामधेयस्य [वृद्धसञ्ज्ञा वक्तव्या देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः] । गोत्रान्तात् [असमस्तवत् प्रत्ययः भवति इति वक्तव्यम्] । घृतप्रधानः रौढिः [घृतरौढिः] । तस्य छात्राः घृतरौढीयाः । ओदनप्रधानः पाणिनिः ओदनपाणिनिः । तस्य छात्राः ओदनपाणिनीयाः । [वृद्धाम्भीयाः] । वृद्धकाश्यपीयाः । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् [जैह्वाकाताः । हारितकाताः] ।

त्यदादीनि च । (1.1.74/1336)

1.1.74.1 यस्याचामादिग्रहणम् उत्तरार्थम् अनुवर्तते । इह तु न सम्बध्यते । [त्यदादीनि शब्दरूपाणि वृद्धसञ्ज्ञानि भवन्ति] ।

1.1.74.2 त्यदीयम् । तदीयम् । एतदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् । त्वदीयम् । [त्वादायनिः] । मदीयम् । [मादायनिः] । भवदीयम् । किमीयम् ।

एङ् प्राचाम् देशे । (1.1.75/1338)

1.1.75.1 यस्याचामादिग्रहणम् अनुवर्तते । एङ् यस्य अचाम् आदिः तत् [प्राचाम् देशाभिधाने] वृद्धसञ्ज्ञम् भवति ।

1.1.75.2 [एणीपचनीयः । भोजकटीयः । गोनर्दीयः] ।

1.1.75.3 एङ् इति किम् । [आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः] । प्राचाम् इति किम् । देवदत्तः नाम वाहीकेषु ग्रामः तत्र भवः [दैवदत्तः] । देशे इति किम् । गोमत्याम् भवाः मत्स्याः [गौमताः] ।

1.1.75.4 [प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषाम् शब्दसिद्ध्यर्थम् सा नः पातु शरावती ॥]

इति श्रीजयादित्यविरचितयां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

Chapter 3

The text of the KV as available to us from the Padamañjarī

In this chapter, we present evidence collected from the celebrated commentary on the KV namely the Padamañjarī. As was shown in Kulkarni. Kahrs 2016 we classify this evidence into two categories: Direct and Indirect. Below we show direct evidence with underline and indirect evidence with square brackets. There are some words which are available from both directions as well as indirect evidence. Such words have both marks underline as well as square brackets.

वृद्धिः आत् ऐच् । (1.1.1/16)

1.1.1.1 वृद्धिशब्दः सञ्ज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकम् आदैचाम् वर्णानाम् सामान्येन तद्भावितानाम् अतद्भावितानाम् च । तपरकरणम् ऐजर्थम् । तात् अपि परः तपरः इति खट्वैडकादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये ।

1.1.1.2 आश्वलायनः । ऐतिकायनः । औपगवः । औपमन्यवः । [शालीयः । मालीयः] ।

1.1.1.3 वृद्धिप्रदेशाः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति एवमादयः ।

अत् एङ् गुणः । (1.1.2/17)

1.1.2.1 गुणशब्दः सञ्ज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकम् अदेङाम् वर्णानाम् सामान्येन तद्भावितानाम् अतद्भावितानाम् च । तपरकरणम् तु इह सर्वार्थम् ।

1.1.2.2 तरिता । [चेता । स्तोता] । जयन्ति । अहम् पचे ।

1.1.2.3 गुणप्रदेशाः मिदेः गुणः इति एवमादयः ।

इकः गुणवृद्धी । (1.1.3/17)

1.1.3.1 [परिभाषा इयम् स्थानिनियमार्था] । [अनियमप्रसङ्गे नियमः] विधीयते।

1.1.3.2 वृद्धिगुणौ स्वसञ्ज्ञया शिष्यमाणौ इकः एव स्थाने वेदितव्यौ। वक्ष्यति सार्वधातुकार्धधातुकयोः अङ्गस्य गुणः इति। सः इकः एव स्थाने वेदितव्यः।

1.1.3.3 तरति । नयति । भवति । वृद्धिः खलु अपि [अकार्षीत् । अहार्षीत्] । अचैषीत्। अनैषीत्। अलावीत्। अस्तावीत्।

1.1.3.4 गुणवृद्धी स्वसञ्ज्ञया विधीयेते तत्र इकः इति एतत् उपस्थितम् द्रष्टव्यम् । किम् कृतम् भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुः भाव्यते । मिदिमृजिपुगन्तलघूपधच्र्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु अङ्गेन इक् विशेष्यते । जुसि सार्वधातुकादिगुणेषु इका अङ्गम् विशेष्यते। मेद्यते। अबिभयुः।

1.1.3.5 इकः इति किम् । आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनानाम् मा भूत् । यानम् । ग्लायति। उम्भिता। पुनर्गुणवृद्धिग्रहणम् स्वसञ्ज्ञया विधाने नियमार्थम्। इह मा भूत् द्यौः पन्थाः सः इमम् इति।

न धातुलोपे आर्धधातुके । (1.1.4/2656)

1.1.4.1 धात्वेकदेशः धातुः। तस्य लोपः यस्मिन् आर्धधातुके तत् आर्धधातुकम् धातुलोपम्। तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवतः।

1.1.4.2 लोलुवः पोपुवः मरीमृजः। लोलूयादिभ्यः यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते यङः अचि च इति यङः लुकि कृते तम् एव अचम् आश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः।

1.1.4.3 धातुग्रहणम् किम् । लूञ् लविता रेट् असि पर्णम् न वेः । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत्। रिषेः हिंसार्थस्य विच्प्रत्ययलोपे उदाहरणम् रेट् इति। आर्धधातुके इति किम्। त्रिधा बद्धः वृषभः रोरवीति इति। सार्वधातुके मा

भूत् । इकः इति एव अभाजि रागः । बहुव्रीहिसमाश्रयणम् किम् । क्नोपयति प्रेद्धम् ।

क्ङिति च । (1.1.5/2217)

1.1.5.1 निमित्तसप्तमी एषा । क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवतः ।

1.1.5.2 चितः चितवान् । स्तुतः स्तुतवान् । भिन्नः भिन्नवान् । मृष्टः मृष्टवान् । ङिति खलु अपि चिनुतः चिन्वन्ति । मृष्टः मृजन्ति । [गकारः अपि अत्र] चर्त्वभूतः निर्दिश्यते । [ग्लाजिस्थः च ग्स्नुः] जिष्णुः । भूष्णुः । इकः इति एव कामयते लैगवायनः ।

1.1.5.3 मृजेः अजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिः इष्यते । सङ्क्रमः नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः । परिमृजन्ति परिमार्जन्ति । परिमृजन्तु परिमार्जन्तु । लघूपधगुणस्य अपि अत्र प्रतिषेधः । अचिनवम् असुनवम् इत्यादौ लकारस्य सति अपि ङित्त्वे यासुटः ङिद्वचनम् ज्ञापकम् ङिति यत् कार्यम् तत् लकारे ङिति न भवति इति ।

दीधीवेवीटाम् । (1.1.6/2190)

1.1.6.1 दीधीवेव्योः इटः च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवतः ।

1.1.6.2 आदीध्यनम् आदीध्यकः । आवेव्यनम् आवेव्यकः । इटः खलु अपि _। रणिता श्वः । वृद्धिः इटः न सम्भवति इति लघूपधगुणस्य अत्र प्रतिषेधः ।

हलः अनन्तराः संयोगः । (1.1.7/30)

1.1.7.1 भिन्नजातीयैः अज्भिः अव्यवहिताः श्लिष्टोच्चारिताः हलः संयोगसञ्ज्ञाः भवन्ति । समुदायः सञ्ज्ञी जातौ च इदम् बहुवचनम् । तेन द्वयोः बहूनाम् च संयोगसञ्ज्ञा सिद्धा भवति ।

1.1.7.2 अग्निः इति गनौ । [अश्वः इति शवौ । कर्णः इति रणौ । इन्द्रः । चन्द्रः इति नदराः ।] उष्ट्रः राष्ट्रम् भ्राष्ट्रम् इति षटराः । तिलान् स्त्री आवपति इति नसतरयाः नतसतरयाः वा ।

1.1.7.3 हलः इति किम् । तितउच्छत्रम् संयोगान्तस्य लोपः इति लोपः स्यात् । अनन्तराः इति किम् । पचति पनसम् स्कोः संयोगाद्योः अन्ते च इति लोपः स्यात् ।

1.1.7.4 संयोगप्रदेशाः संयोगान्तस्य लोपः इति एवमादयः ।

मुखनासिकावचनः अनुनासिकः । (1.1.8/9)

1.1.8.1 मुखसहिता नासिका मुखनासिका तया यः उच्चार्यते वर्णः सः अनुनासिकसञ्ज्ञः भवति ।

1.1.8.2 आङः अनुनासिकः छन्दसि । अभ्रे आँ अपः । गभीरे आँ उग्रपुत्रे । च न आँ इन्द्रः ।

1.1.8.3 मुखग्रहणम् किम् । अनुस्वारस्य एव हि स्यात् । नासिकाग्रहणम् किम् । कचटतपानाम् मा भूत् ।

1.1.8.4 अनुनासिकप्रदेशाः आङः अनुनासिकः छन्दसि इति एवमादयः ।

तुल्यास्यप्रयत्नम् सवर्णम् । (1.1.9/10)

1.1.9.1 तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः । आस्ये भवम् आस्यम् ताल्वादिस्थानम् । प्रयतनम् प्रयत्नः स्पृष्टतादिः वर्णगुणः । तुल्यः आस्ये प्रयत्नः यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह सः समानजातीयम् प्रति सवर्णसञ्ज्ञः भवति ।

1.1.9.2 चत्वारः आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायाम् आश्रीयन्ते [स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता संवृतता विवृतता[च इति । अ अ अ इति त्रयः अकाराः उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकम् सानुनासिकाः निरनुनासिकाः च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदात् अष्टादशधा भिद्यन्ते । तथा इवर्णः तथा उवर्णः तथा

ऋवर्णः । ऌवर्णस्य दीर्घाः न सन्ति । तम् द्वादशभेदम् आचक्षते । सन्ध्यक्षराणाम् ह्रस्वाः न सन्ति तानि अपि द्वादशप्रभेदानि । [अन्तःस्थाः द्विप्रभेदाः] रेफवर्जिताः [यवलाः] सानुनासिकाः निरनुनासिकाः च । रेफोष्मणाम् सवर्णाः न सन्ति । वर्ग्यः वर्ग्येण सवर्णः । दण्डाग्रम् । खट्वाग्रम् ।

1.1.9.3 आस्यग्रहणम् किम् । कचटपानाम् भिन्नस्थानानाम् तुल्यप्रयत्नानाम् मा भूत् । किम् च स्यात् । तर्प्ता तर्प्तुम् इति अत्र झरः झरि सवर्णे इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात् । प्रयत्नग्रहणम् किम् । इचुयशानाम् तुल्यस्थानानाम् भिन्नजातीयानाम् मा भूत् । किम् च स्यात् । अरुः श्च्योतति इति अत्र झरः झरि सवर्णे इति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् । ऋकारऌकारयोः सवर्णसञ्ज्ञा वक्तव्या । होतॄकारः । होतृकारः । [उभयोः ऋवर्णस्य ऌवर्णस्य च आन्तरतमः सवर्णः दीर्घः न अस्ति इति ऋकारः एव दीर्घः भवति ।]

1.1.9.4 सवर्णप्रदेशाः अकः सवर्णे दीर्घः इति एवमादयः ।

न अज्झलौ । (1.1.10/13)

1.1.10.1 अच् च हल् च अज्झलौ । तुल्यास्यप्रयत्नौ अपि अज्झलौ परस्परम् सवर्णसञ्ज्ञौ न भवतः ।

1.1.10.2 अवर्णहकारौ – दण्डहस्तः इवर्णशकारौ दधि शीतम् सवर्णदीर्घत्वम् न भवति । वैपाशः मत्स्यः आनडुहम् चर्म इति यस्य इति च इति लोपः न भवति ।

ईदूदेद्द्विवचनम् प्रगृह्यम् । (1.1.11/100)

1.1.11.1 ईत् ऊत् एत् इति एवमन्तम् द्विवचनम् शब्दरूपम् प्रगृह्यसञ्ज्ञम् भवति ।

1.1.11.2 [अग्नी इति ।] वायू इति । माले इति । [पचेते इति ।]

1.1.11.3 ईत् ऊत् एत् इति किम् । वृक्षावत्र । प्लक्षावत्र । द्विवचनम् इति किम् । कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । तपरकरणम् असन्देहार्थम् ।
1.1.11.4 प्रगृह्यप्रदेशाः प्लुतप्रगृह्याः अचि नित्यम् इति एवमादयः ।
1.1.11.5 ईदादीनाम् प्रगृह्यत्वे मणीवादीनाम् प्रतिषेधः वक्तव्यः । मणीव उष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम । दम्पतीव । जम्पतीव । रोदसीव ।

अदसः मात् । (1.1.12/101)

1.1.12.1अदसः सम्बन्धी यः मकारः तस्मात् परे ईदूदेतः प्रगृह्यसञ्ज्ञाः भवन्ति ।
1.1.12.2 अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते । एकारस्य उदाहरणम् न अस्ति ।
1.1.12.3 अदसः इति किम् । शम्यत्र । दाडिम्यत्र । मात् इति किम् अमुके ऽत्र ।

शे । (1.1.13/102)

1.1.13.1 शे इति एतत् प्रगृह्यसञ्ज्ञम् भवति । किम् इदम् शे इति । सुपाम् आदेशः छन्दसि ।
1.1.13.2 न [युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती ।] युष्मे इति । अस्मे इति । [त्वे रायः । मे रायः ।] त्वे इति । मे इति । छान्दसम् एतत् एव एकम् उदाहरणम् अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति । तत्र तथा पाठात् । इतरत् तु [लौकिकम् अनुकरणम्] युष्मे इति अस्मे इति त्वे इति मे इति ।

निपातः एकाच् अनाङ् । (1.1.14/103)

1.1.14.1 एकः च असौ अच् च एकाच् निपातः यः एकाच् आङ्वर्जितः सः प्रगृह्यसञ्ज्ञः भवति ।

1.1.14.2 अ अपेहि । इ इन्द्रम् पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवम् नु मन्यसे । आ एवम् किल तत् ।

1.1.14.3 निपातः इति किम् । चकारात्र । जहारात्र । एकाच् इति किम् । प्राग्नये वाचम् ईरय । अनाङ् इति किम् । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतम् आतम् ङितम् विद्यात् वाक्यस्मरणयोः अङित् ।

ओत् । (1.1.15/104)

1.1.15.1 निपातः इति वर्तते । तस्य ओकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तः यः निपातः सः प्रगृह्यसञ्ज्ञः भवति ।

1.1.15.2 आहो इति । उताहो इति ।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्य इतौ अनार्षे । (1.1.16/105)

1.1.16.1 ओत् इति वर्तते । सम्बुद्धिनिमित्तः यः ओकारः सः शाकल्यस्य आचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसञ्ज्ञः भवति इतिशब्दे अनार्षे अवैदिके परतः ।

1.1.16.2 वायो इति वायविति । भानो इति भानविति ।

1.1.16.3 सम्बुद्धौ इति किम् । गवित्ययमाह । अत्र अनुकार्यानुकरणयोः भेदस्य अविवक्षितत्वात् असति अर्थवत्त्वे विभक्तिः न भवति । शाकल्यग्रहणम् विभाषार्थम् । इतौ इति किम् । वायो ऽत्र । अनार्षे इति किम् । एताः गाः ब्रह्मबन्ध इति अब्रवीत् ।

उञः । (1.1.17/106)

1.1.17.1 शाकल्यस्य इतौ अनार्षे इति वर्तते । उञः प्रगृह्यसञ्ज्ञा भवति इतौ शाकल्यस्य आचार्यस्य मतेन । शाकल्यस्य इति विभाषार्थम् ।

1.1.17.2 [उ इति विति] ।

ऊँ । (1.1.18/107)

1.1.18.1 उञः ञितौ अनार्षे ऊँ इति अयम् आदेशः भवति दीर्घः अनुनासिकः च शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसञ्ज्ञकः च ।

1.1.18.2 शाकल्यस्य ग्रहणम् विभाषार्थम् इह अपि अनुवर्तते । तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति उ इति विति ऊँ इति ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । (1.1.19/109)

1.1.19.1 शाकल्यस्य इतौ अनार्षे इति निवृत्तम् । ईदन्तम् ऊदन्तम् च शब्दरूपम् सप्तम्यर्थे वर्तमानम् प्रगृह्यसञ्ज्ञम् भवति ।

1.1.19.2 अधि अस्याम् मामकी तनू । मामक्याम् तन्वाम् इति प्राप्ते । मामक्याम् मामकी इति तन्वाम् तनू इति । सोमः गौरी अधि श्रितः ।

1.1.19.3 ईदूतौ इति किम् । प्रियः सूर्ये प्रियः अग्ना भवाति । अग्निशब्दात् परस्याः सप्तम्याः डादेशः । सप्तमीग्रहणम् किम् । धीती मती सुष्टुती धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते । अर्थग्रहणम् किम् । वाप्यश्वः । नद्यातिः । तपरकरणम् असन्देहार्थम् ।

1.1.19.4 ईदूतौ सप्तमी इति एव लुप्ते अर्थग्रहणात् भवेत् । पूर्वस्य चेत् सवर्णः असौ आडाम्भावः प्रसज्यते॥ वचनात् यत्र दीर्घत्वम् तत्र अपि सरसी यदि । ज्ञापकम् स्यात् तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ।

दाधाः घु अदाप् । (1.1.20/2373)

1.1.20.1 दारूपाः चत्वारः धातवः धारूपौ च द्वौ दाब्दैपौ वर्जयित्वा घुसञ्ज्ञकाः भवन्ति ।

1.1.20.2 डुदाञ् प्रणिददाति । दाण् प्रणिदाता । दो प्रणिद्यति । देङ् प्रणिदयते । डुधाञ् प्रणिदधाति । धेट् प्रणिधयति वत्सः मातरम् ।

1.1.20.3 अदाप् इति किम् । दाप् लवने दातम् बर्हिः । दैप् शोधने [अवदातम्] मुखम् ।
1.1.20.4 घुप्रदेशाः घुमास्थागापाजहातिसाम् हलि इति एवमादयः ।

आद्यन्तवत् एकस्मिन् । (1.1.21/348)

1.1.21.1 असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति इति अयम् अतिदेशः आरभ्यते । सप्तम्यर्थे वतिः । आदौ इव अन्ते इव एकस्मिन् अपि कार्यम् भवति ।
1.1.21.2 यथा कर्तव्यम् इति अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् भवति एवम् औपगवम् इति अत्र अपि यथा स्यात् । यथा वृक्षाभ्याम् इति अत्र अतः अङ्गस्य दीर्घत्वम् एवम् आभ्याम् इति अत्र अपि यथा स्यात् ।
1.1.21.3 एकस्मिन् इति किम् । सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः आकारम् आश्रित्य वृद्धसञ्ज्ञा न भवति ।

तरप्तमपौ घः । (1.1.22/2003)

1.1.22.1 तरप् तमप् इति एतौ प्रत्ययौ घसञ्ज्ञौ भवतः ।
1.1.22.2 कुमारितरा । कुमारितमा । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा ।
1.1.22.3 घप्रदेशाः घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्यः अनेकाचः ह्रस्वः इति एवमादयः ।

बहुगणवतुडति सङ्ख्या । (1.1.23/958)

1.1.23.1 बहु गण वतु डति इति एते सङ्ख्यासञ्ज्ञाः भवन्ति ।
1.1.23.2 बहुकृत्वः । बहुधा । बहुकः । बहुशः । गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावत्कृत्वः । तावद्धा । तावत्कः । तावच्छः । कतिकृत्वः । कतिधा । कतिकः । कतिशः । बहुगणशब्दयोः वैपुल्ये सङ्घे च वर्तमानयोः इह ग्रहणम् न

अस्ति सङ्ख्यावाचिनोः एव भूर्यादीनाम् निवृत्त्यर्थम् सङ्ख्यासञ्ज्ञा विधीयते ।

1.1.23.3 अर्धपूर्वपदः च पूरणप्रत्ययान्तः सङ्ख्यासञ्ज्ञः भवति इति वक्तव्यम् समासकन्विध्यर्थम् । अर्धपञ्चमशूर्पः । अर्धम् पञ्चमम् येषाम् इति बहुव्रीहौ कृते अर्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतः । तद्धितार्थ इति समासः । तत्र दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम् इति अनुवृत्तेः ततः सङ्ख्यापूर्वस्य द्विगुसञ्ज्ञायाम् शूर्पात् अञ् अन्यतरस्याम् इति अञ् ठञ् च । अध्यर्धपूर्वद्विगोः लुक् असञ्ज्ञायाम् इति लुक् । अर्धपञ्चमकः ।

1.1.23.4 सङ्ख्याप्रदेशाः सङ्ख्या वंश्येन इति एवमादयः ।

ष्णान्ता षट् । (1.1.24/369)

1.1.24.1 स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् सङ्ख्या इति सम्बध्यते । षकारान्ता नकारान्ता च या सङ्ख्या सा षट्सञ्ज्ञा भवति ।

1.1.24.2 षकारान्ता तावत् षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । नकारान्ताः – पञ्च । सप्त । नव । दश ।

1.1.24.3 अन्तग्रहणम् औपदेशिकार्थम् । तेन इह न भवति शतानि सहस्राणि । अष्टानाम् इति अत्र नुट् भवति ।

1.1.24.4 षट्प्रदेशाः षड्भ्यः लुक् इति एवमादयः ।

डति च । (1.1.25/259)

1.1.25.1 डत्यन्ता या सङ्ख्या सा षट्सञ्ज्ञा भवति ।

1.1.25.2 कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ।

क्तक्तवतू निष्ठा । (1.1.26/3012)

1.1.26.1 क्तः च क्तवतुः च क्तक्तवतू प्रत्ययौ [निष्ठासञ्ज्ञौ] भवतः ।

1.1.26.2 कृतः । कृतवान् । भुक्तः । भुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः उकारः उगित्कार्यार्थः ।

1.1.26.3 निष्ठाप्रदेशाः श्वीदितः निष्ठायाम् इति एवमादयः ।

सर्वादीनि सर्वनामानि । (1.1.27/213)

1.1.27.1 सर्वशब्दः आदिः येषाम् [तानि इमानि] सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि भवन्ति ।

1.1.27.2 [सर्वः सर्वौ] सर्वे । सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वकः । विश्वः विश्वौ विश्वे । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषाम् । विश्वस्मिन् । विश्वकः । उभ । उभय । उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनम् सर्वनाम्नः तृतीया च इति । उभाभ्याम् हेतुभ्याम् वसति उभयोः हेत्वोः वसति । उभये । उभयस्मै । उभयस्मात् । उभयेषाम् । उभयस्मिन् । डतर डतम । कतर कतम । कतरस्मै कतमस्मै । इतर । अन्य । अन्यतर । इतरस्मै । अन्यस्मै । अन्यतरस्मै । त्वशब्दः अन्यवाची स्वरभेदात् द्विः पठितः । एकः उदात्तः । द्वितीयः अनुदात्तः । केचित् तकारान्तम् एकम् पठन्ति । त्व त्वत् इति द्वौ अपि च अनुदात्तौ इति स्मरन्ति । नेम नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति । नेमे नेमाः इति । सम समस्मै । कथम् यथासङ्ख्यम् अनुदेशः समानाम् समे देशे यजेत इति । समस्य [सर्वशब्दपर्यायस्य] सर्वनामसञ्ज्ञा इष्यते न सर्वत्र । सिम सिमस्मै ।

1.1.27.2.1 पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् असञ्ज्ञायाम् । स्वम् अज्ञातिधनाख्याम् । अन्तरम् बहिर्योगोपसंव्यानयोः ।

1.1.27.2.2 त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् । सर्वादिः ।

1.1.27.3 सर्वनामप्रदेशाः सर्वनाम्नः स्मै इति एवमादयः ।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । (1.1.28/292(

1.1.28.1 न बहुव्रीहौ इति प्रतिषेधम् वक्ष्यति । तस्मिन् नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषा इयम् आरभ्यते । दिशाम् समासः दिक्समासः । <u>दिगुपदिष्टे</u> [समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि भवन्ति ।]

1.1.28.2 उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै दक्षिणपूर्वायै ।

1.1.28.3 दिग्ग्रहणम् किम् । न बहुव्रीहौ इति प्रतिषेधम् वक्ष्यति तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेधः इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः इति । <u>समासग्रहणम् किम्</u> । समासः एव यः बहुव्रीहिः तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यः बहुव्रीहिः तत्र मा भूत् <u>दक्षिणदक्षिणस्यै देहि</u> । बहुव्रीहौ इति किम् । द्वन्द्वे विभाषा मा भूत् । <u>दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्</u> इति । द्वन्द्वे च इति नित्यम् प्रतिषेधः भवति ।

न बहुव्रीहौ । (1.1.29/222)

1.1.29.1 <u>सर्वनामसञ्ज्ञायाम्</u> तदन्तविधेः अभ्युपगमात् बहुव्रीहेः अपि सर्वाद्यन्तस्य सञ्ज्ञा स्यात् इति प्रतिषेधः आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि न भवन्ति ।

1.1.29.2 [<u>प्रियविश्वाय</u>] । प्रियोभयाय । <u>द्व्यन्याय</u> । त्र्यन्याय ।

1.1.29.3 <u>इह च</u> [त्वत्कपितृकः मत्कपितृकः] इति अकच् न भवति । [<u>बहुव्रीहौ</u> इति वर्तमाने पुनः बहुव्रीहिग्रहणम्] भूतपूर्वमात्रे अपि प्रतिषेधः यथा स्यात् <u>वस्त्रान्तरवसनान्तराः</u> इति ।

तृतीयासमासे । (1.1.30/223)

1.1.30.1 तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि न भवन्ति ।

1.1.30.2 मासपूर्वाय । संवत्सरपूर्वाय । द्व्यहपूर्वाय । त्र्यहपूर्वाय । <u>समासे इति वर्तमाने</u> पुनः समासग्रहणम् [तृतीयासमासार्थवाक्ये] अपि प्रतिषेधः यथा

स्यात् । मासेन पूर्वाय । पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः इति तृतीयासमासम् प्रतिपदम् वक्ष्यति तस्य इदम् ग्रहणम् । न यस्य कस्य चित् तृतीयासमासस्य । कर्तृकरणे कृता बहुलम् इति त्वयका कृतम् मयका कृतम् ।

द्वन्द्वे च । (1.1.31/224)

1.1.31.1 द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि न भवन्ति ।

1.1.31.2 पूर्वापराणाम् । कतरकतमानाम् ।

विभाषा जसि । (1.1.32/225)

1.1.32.1 पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषा आरभ्यते । द्वन्द्वे समासे जसि विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानि न भवन्ति ।

1.1.32.2 कतरकतमे कतरकतमाः । जसः कार्यम् प्रति विभाषा अकच् [हि] न भवति कतरकतमकाः ।

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाः च । (1.1.33/226)

1.1.33.1 विभाषा जसि इति वर्तते । द्वन्द्वे इति निवृत्तम् । प्रथम चरम तय अल्प अर्ध कतिपय नेम इति एते जसि विभाषा सर्वनामसञ्ज्ञाः भवन्ति ।

1.1.32.2 प्रथमे प्रथमाः । चरमे चरमाः । द्वितये द्वितयाः । अल्पे अल्पाः । अर्धे अर्धाः । कतिपये कतिपयाः । नेमे नेमाः । तय इति तयप्प्रत्ययः । शिष्टानि प्रातिपदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु पठ्यते । तस्य प्राप्ते विभाषा अन्येषाम् अप्राप्ते । उभयशब्दस्य [तयप्प्रत्ययान्तस्य गणे पाठात्] नित्या सर्वनामसञ्ज्ञा । इह अपि जस्कार्यम् प्रति विभाषा । काकचोः यथायोगम् वृत्तिः ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् असञ्ज्ञायाम्। (1.1.34/218)

1.1.34.1 पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर इति एषाम् गणे पाठात् पूर्वेण नित्यायाम् सर्वनामसञ्ज्ञायाम् प्राप्तायाम् जसि विभाषा आरभ्यते। पूर्वादीनि विभाषा जसि सर्वनामसञ्ज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायाम् असञ्ज्ञायाम् । [स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमः व्यवस्था।]

1.1.34.2 पूर्वे पूर्वाः| परे पराः | अवरे अवराः| दक्षिणे दक्षिणाः| उत्तरे उत्तराः| अपरे अपराः| अधरे अधराः।

1.1.34.3 व्यवस्थायाम् इति किम्। दक्षिणाः इमे गाथकाः। प्रवीणाः इति अर्थः। असञ्ज्ञायाम् इति किम्। [उत्तराः कुरवः]। सत्याम् एव व्यवस्थायाम् इयम् तेषाम् सञ्ज्ञा।

स्वम् अज्ञातिधनाख्यायाम्। (1.1.35/219)

1.1.35.1 अत्र अपि नित्या सर्वनामसञ्ज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते। स्वम् इति एतत् शब्दरूपम् जसि विभाषा सर्वनामसञ्ज्ञम् भवति न चेत् ज्ञातिधनयोः सञ्ज्ञारूपेण वर्तते।

1.1.35.2 स्वे [पुत्राः] स्वाः पुत्राः| स्वे [गावः] स्वाः गावः। आत्मीयाः इति अर्थः।

1.1.35.3 ज्ञातिप्रतिषेधः इति किम्। धूमायन्ते इव [अश्लिष्टाः प्रज्वलन्ति] इव [संहताः | उल्मुकानि] इव मे अमी स्वाः ज्ञातयः भरतर्षभ।। अधनाख्यायाम् इति किम्। प्रभूताः स्वाः न भुज्यन्ते। प्रभूतानि धनानि इति अर्थः।

अन्तरम् बहिर्योगोपसंव्यानयोः। (1.1.36/220)

1.1.36.1 अत्र अपि पूर्वेण नित्या सर्वनामसञ्ज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते। अन्तरम् इति एतत् शब्दरूपम् विभाषा जसि सर्वनामसञ्ज्ञम् भवति बहिर्योगे उपसंव्याने च गम्यमाने।

1.1.36.2 अन्तरे गृहाः अन्तराः गृहाः। नगरबाह्याः चाण्डालादिगृहाः उच्यन्ते। अन्तरे शाटकाः अन्तराः शाटकाः । उपसंव्यानम् परिधानीयम् उच्यते न प्रावरणीयम्।

1.1.36.3 बहिर्योगोपसंव्यानयोः इति किम्। अनयोः ग्रामयोः अन्तरे तापसः प्रतिवसति | तस्मिन् अन्तरे शीतानि उदकानि। मध्यप्रदेशवचनः अन्तरशब्दः। [गणसूत्रस्य] च [इदम् प्रत्युदाहरणम्]।

1.1.36.4.1 अपुरि इति वक्तव्यम्। अन्तरायाम् पुरि वसति।

1.1.36.4.2 विभाषाप्रकरणे तीयस्य वा ङित्सु सर्वनामसञ्ज्ञा इति उपसंख्यानम्। द्वितीयस्मै द्वितीयाय तृतीयस्मै तृतीयाय।

स्वरादिनिपातम् अव्ययम्। (1.1.37/447)

1.1.37.1 स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताः च अव्ययसञ्ज्ञानि भवन्ति।

1.1.37.2.1 स्वर् अन्तर् प्रातर् एते अन्तोदात्ताः पठ्यन्ते। पुनर् आद्युदात्तः। सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् आरात् ऋते युगपत् पृथक् एते अपि सनुतर्प्रभृतयः अन्तोदात्ताः पठ्यन्ते।

1.1.37.2.2 ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् जोषम् तूष्णीम् बहिस् आविस् अवस् अधस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतौ अद्धा इद्धा सामि एते अपि ह्यस्प्रभृतयः अन्तोदात्ताः पठ्यन्ते।

1.1.37.2.3 वत्। वदन्तम् अव्ययसञ्ज्ञम् भवति | ब्राह्मणवत् | क्षत्रियवत्।

1.1.37.2.4 सन् सनात् सनत् तिरस् एते आद्युदात्ताः पठ्यन्ते।

1.1.37.2.5 अन्तरा अयम् अन्तोदात्तः। अन्तरेण ज्योक् कम् शम् सना सहसा विना नाना स्वस्ति स्वधा अलम् वषट् अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा मिथ्या।

1.1.37.2.6 क्त्वातोसुन्कसुनः। कृत् मकारान्तः सन्ध्यक्षरान्तः। अव्ययीभावः च।

1.1.37.2.7 पुरा मिथो मिथस् प्रबाहुकम् आर्यहलम् अभीक्ष्णम् साकम् सार्धम् समम् नमस् हिरुक्।

1.1.37.2.8 तसिलादिः तद्धितः एधाच्पर्यन्तः । शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ च्व्यर्थाः। च [अम् आम्] प्रतान् प्रशान्। स्वरादिः।

1.1.37.2.9 निपाताः वक्ष्यन्ते [प्राक् रीश्वरात् निपाताः] इति। च वा ह अह एव एवम् इत्यादयः|

1.1.37.3 अव्ययप्रदेशाः अव्ययात् आप्सुपः इति एवमादयः।

1.1.37.4 अव्ययम् इति अन्वर्थसञ्ज्ञा । सदृशम् त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यत् न व्येति तत् अव्ययम्।

तद्धितः च असर्वविभक्तिः। (1.1.38/448)

1.1.38.1 तद्धितान्तः शब्दः असर्वविभक्तिः अव्ययसञ्ज्ञः भवति। [यस्मात् न सर्वविभक्तेः उत्पत्तिः सः असर्वविभक्तिः।]

1.1.38.2 ततः यतः तत्र यत्र तदा यदा सर्वदा सदा।

1.1.38.3 तद्धितः इति किम्। एकः द्वौ बहवः। असर्वविभक्तिः इति किम्। औपगवः औपगवौ औपगवाः।

कृत् मेजन्तः। (1.1.39/449)

1.1.39.1 कृत् यः मकारान्तः एजन्तः च तदन्तम् शब्दरूपम् अव्ययसञ्ज्ञम् भवति।

1.1.39.2 स्वादुङ्कारम् भुङ्क्ते | [सम्पन्नङ्कारम् भुङ्क्ते |] लवणङ्कारम् भुङ्क्ते। एजन्तः वक्षे रायः | ता वाम् एषे रथानाम् क्रत्वे दक्षाय जीवसे ज्योक् च सूर्यम् दृशे। वक्षे इति वचेः तुमर्थे सेसेनसे इति सेप्रत्यये कुत्वे षत्वे च कृते

रूपम् । एषे इति इणः सेप्रत्यये गुणे षत्वे च कृते रूपम् । जीवसे इति जीवेः असेप्रत्यये रूपम् । दृशे इति दृशेः केन्प्रत्ययः निपात्यते दृशे विख्ये च इति ।
1.1.39.3 अन्तग्रहणम् औपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । इह मा भूत् आधये [चिकीर्षवे[कुम्भकारेभ्यः इति ।

क्त्वातोसुन्कसुनः । (1.1.40/450)

1.1.40.1 क्त्वा तोसुन् कसुन् इति एवमन्तम् शब्दरूपम् अव्ययसञ्ज्ञम् भवति ।

1.1.40.2 कृत्वा । हृत्वा । तोसुन् पुरा सूर्यस्य उदेतो आधेय पुरा वत्सानाम् अपाकर्त्तोः । भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदि इति इणः कृञः च तोसुन्प्रत्ययः । कसुन् सृपितृदोः कसुन् पुरा क्रूरस्य विसृपः विरप्शिन् । पुरा जत्रुभ्यः आतृदः ।

अव्ययीभावः च । (1.1.41/452)

1.1.41.1 अव्ययीभावसमासः अव्ययसञ्ज्ञः भवति । किम् प्रयोजनम् । लुङ्मुखस्वरोपचाराः ।

1.1.41.2 लुक् – उपाग्नि प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । मुखस्वरः उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः । मुखम् स्वाङ्गम् इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् प्राप्तम् न अव्ययदिक्शब्द इति प्रतिषिध्यते । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः एव भवति । उपचारः उपपयःकारः उपपयःकामः । विसर्जनीयस्थानिकस्य सकारस्य उपचारः इति सञ्ज्ञा । तत्र अव्ययीभावस्य अव्ययत्वे अतः कुकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीषु अनव्ययस्य इति पर्युदासः सिद्धः भवति ।

1.1.41.3 सर्वम् इदम् काण्डम् स्वरादौ अपि पठ्यते । पुनर्वचनम् अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन अयम् [कार्यनियमः] सिद्धः भवति । [इह च पुरा सूर्यस्य उदेतोः आधेयः पुरा क्रूरस्य विसृपः विरप्शिन् इति न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् इति षष्ठीप्रतिषेधः न भवति ।]

शि सर्वनामस्थानम् । (1.1.42/313)

1.1.42.1 शि इति एतत् सर्वनामस्थानसञ्ज्ञम् भवति । किम् इदम् शि इति । जश्शसोः शिः इति शिः आदेशः|

1.1.42.2 [कुण्डानि तिष्ठन्ति ।] कुण्डानि पश्य । दधीनि । मधूनि । त्रपूणि । जतूनि ।

1.1.42.3 सर्वनामस्थानप्रदेशाः सर्वनामस्थाने च असम्बुद्धौ इति एवमादयः ।

सुट् अनपुंसकस्य । (1.1.43/229)

1.1.43.1 सुट् इति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसञ्ज्ञानि भवन्ति नपुंसकात् अन्यत्र । नपुंसके न विधिः न प्रतिषेधः । तेन [जसः शेः सर्वनामस्थानसञ्ज्ञा पूर्वेण भवति एव ।]

1.1.43.2 राजा राजानौ राजानः । राजानम् राजानौ ।

1.1.43.3 सुट् इति किम् । राज्ञः पश्य । अनपुंसकस्य इति किम् । सामनी वेमनी ।

न वा इति विभाषा । (1.1.44/24)

1.1.44.1 न इति प्रतिषेधः वा इति विकल्पः । तयोः [प्रतिषेधविकल्पयोः] विभाषा इति सञ्ज्ञा भवति । इतिकरणः अर्थनिर्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पौ उपतिष्ठेते । तत्र [प्रतिषेधेन] समीकृते विषये [पश्चात् विकल्पः] प्रवर्तते । उभयत्रविभाषाः प्रयोजयन्ति ।

1.1.44.2 विभाषा श्वेः – शुशाव शिश्वाय । शुशुवतुः शुश्वियतुः ।

1.1.44.3 विभाषाप्रदेशाः विभाषा श्वेः इति एवमादयः ।

इक् यणः सम्प्रसारणम् । (1.1.45/328)

1.1.45.1 इक् यः यणः स्थाने भूतः [भावी] वा तस्य [संप्रसारणम्] इति एषा [सञ्ज्ञा] भवति ।

1.1.45.2 यज् इष्टम् । वप् उप्तम् । ग्रह गृहीतम् ।

1.1.45.3 केचित् उभयथा सूत्रम् इदम् व्याचक्षते वाक्यार्थः सञ्ज्ञी वर्णः च इति । [इक् यणः] यः वाक्यार्थः स्थान्यादेशसम्बन्धलक्षणः सः सम्प्रसारणसञ्ज्ञः भवति यण्स्थानिकः इग्वर्णः सः सम्प्रसारणसञ्ज्ञः भवति इति । तत्र विधौ वाक्यार्थः उपतिष्ठते [ष्यङः सम्प्रसारणम्] पुत्रपत्योः तत्पुरुषे वसोः सम्प्रसारणम् इति । अनुवादे वर्णः [सम्प्रसारणात्] च इति ।

1.1.45.4 [सङ्ख्यातानुदेशात्] इह न भवति अदुहितराम् इति । द्युभ्याम् इति अत्र दिवः उत् इति तपरकरणात् दीर्घः न भवति ।

1.1.45.5 सम्प्रसारणप्रदेशाः वसोः सम्प्रसारणम् इति एवमादयः ।

आद्यन्तौ टकितौ । (1.1.46/36)

1.1.46.1 आदिः टित् भवति अन्तः कित् भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य ।

1.1.46.2 लविता । मुण्डः भीषयते ।

1.1.46.3 टित्प्रदेशाः आर्धधातुकस्य इट् वलादेः इति एवमादयः । कित्प्रदेशाः भियः हेतुभये षुक् इति एवमादयः ।

मित् अचः अन्त्यात् परः । (1.1.47/37)

1.1.47.1 अचः इति निर्धारणे षष्ठी जातौ च इदम् एकवचनम् । अचाम् [सन्निविष्टानाम् अन्त्यात् अचः परः मित् भवति ।] स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्य अयम् अपवादः ।

1.1.47.2 विरुणद्धि । मुञ्चति । पयांसि ।

1.1.47.3 मित्प्रदेशाः रुधादिभ्यः श्नम् इति एवमादयः ।

1.1.47.4 मस्जेः अन्त्यात् पूर्वम् नुमम् इच्छन्ति अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् | मग्नः | मग्नवान् | मङ्क्ता | मङ्क्तुम् ।

एचः इक् ह्रस्वादेशे । (1.1.48/323)

1.1.48.1 [एचः ह्रस्वादेशे कर्तव्ये इक् एव ह्रस्वः भवति न अन्यः ।]

1.1.48.2 रै अतिरि | नौ अतिनु | गो उपगु ।

1.1.48.3 एचः इति किम् । [अतिखट्वः] | अतिमालः । ह्रस्वादेशे इति किम् । [दे३वदत्त । देवदइत्त] ।

षष्ठी स्थानेयोगा । (1.1.49/38)

1.1.49.1 परिभाषा इयम् [योगनियमार्था] । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयते सा स्थानेयोगा एव भवति न अन्ययोगा । स्थानेयोगस्य [निमित्तभूते] सति सा प्रतिपत्तव्या । [स्थानशब्दः च प्रसङ्गवाची ।]

1.1.49.2 यथा [दर्भाणाम् स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम् इति दर्भाणाम् प्रसङ्गे] इति गम्यते एवम् इह अपि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भूः भवति । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । ब्रुवः प्रसङ्गे वचिः भवति । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । प्रसङ्गे सम्बन्धस्य निमित्तभूते ब्रुवः इति षष्ठी ।

1.1.49.3 बहवः हि षष्ठ्यर्थाः [स्वस्वाम्य]नन्तर[समीप]समूहविकारा[वयवा]द्याः । तत्र [यावन्तः शब्दे सम्भवन्ति] तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नियमः क्रियते षष्ठी स्थानेयोगा इति । स्थाने योगः अस्याः इति व्यधिकरणः बहुव्रीहिः । अतः एव निपातनात् च सप्तम्याः अलुक् ।

स्थाने अन्तरतमः । (1.1.50/39)

1.1.50.1 स्थाने [प्राप्यमाणानाम् अन्तरतमः] आदेशः भवति सदृशतमः । कुतः च शब्दस्य आन्तर्यम् । स्थानार्थगुणप्रमाणतः ।

1.1.50.2 स्थानतः अकः सवर्णे दीर्घः दण्डाग्रम् । यूपाग्रम् । द्वयोः अकारयोः कण्ठ्यः एव दीर्घः आकारः भवति । अर्थतः वतण्डी च असौ युवतिः च [वातण्ड्ययुवतिः ।] पुंवद्भावेन अन्तरतमः पुंशब्दः अतिदिश्यते । गुणतः पाकः । त्यागः । रागः । चजोः कु घिण्ण्यतोः इति [चकारस्य अल्पप्राणस्य अघोषस्य तादृशः एव ककारः भवति ।] जकारस्य घोषवतः अल्पप्राणस्य तादृशः एव गकारः । प्रमाणतः अमुष्मै । अमूभ्याम् । अदसः असेः दात् उ दः मः इति ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः ।

1.1.50.3 [स्थाने] इति वर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणम् किम् । [यत्र अनेकम् आन्तर्यम् सम्भवति तत्र स्थानतः एव आन्तर्यम् बलीयः यथा स्यात् ।] चेता स्तोता । प्रमाणतः अकारः गुणः प्राप्तः तत्र स्थानतः आन्तर्यात् एकारौकारौ भवतः ।

1.1.50.4 तमब्ग्रहणम् किम् । वाग् घसति । [त्रिष्टुब् भसति ।] झयः हः अन्यतरस्याम् [इति हकारस्य] पूर्वसवर्णे क्रियमाणे [सोष्मणः सोष्माणः इति] द्वितीयाः प्रसक्ताः [नादवतः नादवन्तः] इति तृतीयाः तमब्ग्रहणात् ये सोष्माणः नादवन्तः च ते भवन्ति चतुर्थाः ।

उः अण् रपरः । (1.1.51/70)

1.1.51.1 उः स्थाने अण् प्रसज्यमानः एव [रपरः वेदितव्यः ।]

1.1.51.2 कर्ता । हर्ता । किरति । गिरति । द्वैमातुरः । त्रैमातुरः ।

1.1.51.3 उः इति किम् । [खेयम्] । गेयम् । अण्ग्रहणम् किम् । [सुधातुः अकङ् च सौधातकिः ।]

अलः अन्त्यस्य । (1.1.52/42)

1.1.52.1 षष्ठीनिर्दिष्टस्य [यः उच्यते आदेशः सः अन्त्यस्य अलः स्थाने वेदितव्यः ।]

1.1.52.2 इत् गोण्याः पञ्चगोणिः । दशगोणिः ।

ङित् च । (1.1.53/43)

1.1.53.1 ङित् च यः आदेशः सः अनेकाल् अपि अलः अन्त्यस्य स्थाने भवति ।

1.1.53.2 आनङ् ऋतः द्वन्द्वे [होतापोतारौ । मातापितरौ ।]

1.1.53.3 तातङि [ङित्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वात् सर्वादेशः तातङ् भवति] जीवतात् भवान् । जीवतात् त्वम् ।

आदेः परस्य । (1.1.54/44)

1.1.54.1 परस्य कार्यम् शिष्यमाणम् आदेः अलः प्रत्येतव्यम् । क्व च परस्य कार्यम् शिष्यते । यत्र [पञ्चमीनिर्देशः ।]

1.1.54.2 तत् यथा ईत् आसः [आसीनः] यजते । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यः अपः ईत् [द्वीपम् ।] अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् ।

अनेकाल्शित् सर्वस्य । (1.1.55/45)

1.1.55.1 [अनेकाल् यः आदेशः शित् च सः सर्वस्य] षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति ।

1.1.55.2 [अस्तेः भूः] भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । शित् खलु अपि जश्शसोः शिः कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य ।

स्थानिवत् आदेशः अनल्विधौ। (1.1.56/49)

1.1.56.1 स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रयम् कार्यम् आदेशे न प्राप्नोति इति अयम् अतिदेशः आरभ्यते। स्थानिना तुल्यम् वर्तते इति स्थानिवत्। स्थानिवत् आदेशः भवति स्थान्याश्रयेषु कार्येषु [अनलाश्रयेषु स्थान्यलाश्रयाणि] कार्याणि वर्जयित्वा। न अल्विधिः अनल्विधिः इति अर्थः।

1.1.56.2 किम् उदाहरणम्। [धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः।]

1.1.56.2 .1 धात्वादेशः धातुवत् भवति | अस्तेः भूः| ब्रुवः वचिः। [आर्धधातुकविषये प्राक् एव आदेशेषु कृतेषु धातोः इति तव्यादयः भवन्ति |] भविता | भवितुम् | भवितव्यम् | वक्ता। वक्तुम्। वक्तव्यम्।

1.1.56.2.2 अङ्गादेशः अङ्गवत् भवति। केन। काभ्याम्। कैः। किमः कः इति कादेशे कृते अङ्गाश्रयाः इनदीर्घत्वैस्भावाः भवन्ति। कृदादेशः कृद्वत् भवति प्रकृत्य। प्रहृत्य। क्त्वः ल्यबादेशे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इति तुक् भवति।

1.1.56.2 .3 तद्धितादेशः तद्धितवत् भवति। दाधिकम्। अद्यतनम्। कृत्तद्धितसमासाः च इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति।

1.1.56.2 .4 अव्ययादेशः अव्ययवत् भवति। प्रस्तुत्य। प्रहृत्य। उपहृत्य। उपस्तुत्य। अव्ययात् आप्सुपः इति सुब्लुक् भवति।

1.1.56.2 .5 सुबादेशः सुब्वत् भवति। वृक्षाय। प्लक्षाय। सुपि च इति दीर्घत्वम् भवति।

1.1.56.2.6 तिङादेशः तिङ्वत् भवति। अकुरुताम् अकुरुतम्। सुप्तिङन्तम् पदम् इति पदसञ्ज्ञा भवति।

1.1.56.2.7 पदादेशः पदवत् भवति। ग्रामः वः स्वम्। जनपदः नः स्वम्। पदस्य इति रुत्वम् भवति।

1.1.56.3 वत्करणम् किम् । स्थानी [आदेशस्य सञ्ज्ञा मा विज्ञायि इति ।] स्वाश्रयम् अपि यथा स्यात् । आङः यमहनः आहत आवधिष्ट इति आत्मनेपदम् [उभयत्र] अपि भवति । [आदेशग्रहणम्] किम् । आनुमानिकस्य [अपि आदेशस्य स्थानिवद्भावः यथा स्यात् पचतु एरुः ।] अनल्विधौ इति किम् । द्युपथितदादेशाः न स्थानिवत् भवन्ति द्यौः पन्थाः सः इति हल्ङ्याब्भ्यः दीर्घात् सुतिस्यपृक्तम् हल् इति सुलोपः न भवति ।

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । (1.1.57/50)

1.1.57.1 पूर्वेण अनल्विधौ स्थानिवद्भावः उक्तः । [अल्विध्यर्थम् इदम्] आरभ्यते । आदेशः स्थानिवत् इति वर्तते । अचः इति स्थानिनिर्देशः । परस्मिन् इति निमित्तसप्तमी । पूर्वविधौ इति विषयसप्तमी | अजादेशः [परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवत् भवति ।]

1.1.57.2 [पटयति । अवधीत् । बहुखट्वकः ।] पटुम् आचष्टे इति णिचि टिलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् अतः उपधायाः इति वृद्धिः न भवति । अवधीत् अतः लोपस्य स्थानिवद्भावात् अतः हलादेः लघोः इति हलन्तलक्षणा वृद्धिः न भवति । बहुखट्वकः इति आपः अन्यतरस्याम् इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात् ह्रस्वान्ते अन्त्यात् पूर्वम् इति स्वरः न भवति ।

1.1.57.3.1 अचः इति किम् । प्रश्नः । आक्राष्टाम् । आगत्य । प्रश्नः इति [प्रच्छेः नङ्प्रत्यये छ्वोः शूट् अनुनासिके च इति छकारस्य शकारः] परनिमित्तकः [तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् भवति ।] आक्राष्टाम् इति झलः झलि इति सिचः लोपः परनिमित्तकः कृषेः षकारस्य षढः कः सि इति ककारे कर्तव्ये न स्थानिवत् भवति । आगत्य इति वा ल्यपि इति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् भवति ।

1.1.57.3.2 [परस्मिन्] इति किम् । युवजानिः । वधूटीजानिः । वैयाघ्रपद्यः । आदीध्ये । युवजानिः इति जायायाः निङ् न परनिमित्तकः । तेन यलोपे न स्थानिवत् भवति । वैयाघ्रपद्यः इति न परनिमित्तकः पादस्य अन्तलोपः पद्भावम् न प्रतिबध्नाति । आदीध्ये इति दीधीङः उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वस्य अपरनिमित्तकत्वात् यीवर्णयोः दीधीवेव्योः इति लोपः न भवति ।

1.1.57.3.3 पूर्वविधौ इति किम् । [हे गौः] । बाभ्रवीयाः । नैधेयः । हे गौः इति वृद्धिः अजादेशः सम्बुद्धिलोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् भवति । बाभ्रवीयाः इति बाभ्रव्यस्य आमी छात्राः इति वृद्धात् छः इति छः । हलः तद्धितस्य इति यकारलोपे कर्तव्ये अवादेशः न स्थानिवत् भवति । नैधेयः । आतः लोपः इटि च इति आकारलोपः इतः च अनिञः इति द्व्यज्लक्षणे प्रत्ययविधौ न स्थानिवत् भवति ।

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वार-दीर्घजश्चर्विधिषु । (1.1.58/51)

1.1.58.1 पूर्वेण अतिप्रसक्तः स्थानिवद्भावः [एतेषु] विधिषु प्रतिषिध्यते ।

1.1.58.2.1 पदान्तविधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति । कौ स्तः । यौ स्तः । तानि सन्ति । यानि सन्ति । श्नसोः अल्लोपः क्ङिति सार्वधातुके इति परनिमित्तकः । सः पूर्वविधौ [आवादेशे यणादेशे च कर्तव्ये स्थानिवत् स्यात् ।] अस्मात् वचनात् न भवति ।

1.1.58.2.2 द्विर्वचनविधिः द्विर्वचनविधिम् प्रति न स्थानिवत् भवति । दध्यत्र । मध्वत्र । यणादेशः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात् अनचि च इति धकारस्य द्विर्वचनम् न स्यात् । अस्मात् वचनात् भवति ।

1.1.58.2.3 वरेविधिः [वरे] यः अजादेशः सः पूर्वविधिम् प्रति न स्थानिवत् भवति । अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डान् । यातेः यङन्तात् यः च यङः इति वरचि

कृते अतः लोपः परनिमित्तकः। तस्य स्थानिवत्त्वात् आतः लोपः इटि च इति आकारलोपः स्यात् अस्मात् वचनात् न भवति।

1.1.58.2.4 यलोपविधिः यलोपविधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति। [कण्डूतिः]। कण्डूयतेः क्तिनि कृते अतः लोपः परनिमित्तकः लोपः व्योः वलि इति यलोपे स्थानिवत् स्यात् अस्मात् वचनात् न भवति।

1.1.58.2.5 स्वरविधिः स्वरविधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति। चिकीर्षकः। जिहीर्षकः। ण्वुलि कृते अतः लोपः परनिमित्तकः लिति प्रत्ययात् पूर्वम् उदात्तम् इति स्वरे कर्तव्ये न स्थानिवत् भवति इति।

1.1.58.2.6 सवर्णविधिः सवर्णविधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति। [शिण्ढि।] पिण्ढि। शिषेः पिषेः च लोण्मध्यमपुरुषैकवचने रुधादिभ्यः श्नम्। हित्वधित्वष्टुत्वजश्त्वेषु कृतेषु श्नसः अल्लोपः क्ङिति सार्वधातुके परनिमित्तकः अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे कर्तव्ये न स्थानिवत् भवति।

1.1.58.2.7 अनुस्वारविधिः अनुस्वारविधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति। शिंषन्ति। पिंषन्ति। नः च अपदान्तस्य झलि इति अनुस्वारे कर्तव्ये श्नसोः अल्लोपः न स्थानिवत् भवति।

1.1.58.2.8 दीर्घविधिः दीर्घविधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति। प्रतिदीव्ना। प्रतिदीव्ने। प्रतिदिवन् इति एतस्य भस्य इति अधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थ्येकवचने च अल्लोपः अनः इति अकारलोपः परनिमित्तकः। तस्य स्थानिवद्भावात् [हलि च] इति दीर्घत्वम् न स्यात् न हि अयम् वकारः हल्परः इति। अस्मात् वचनात् भवति।

1.1.58.2.9 जश्विधिः जश्विधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति। सग्धिः च मे सपीतिः च मे। बब्धाम् ते हरी धानाः। अदेः क्तिनि बहुलम् छन्दसि इति घस्लादेशः। घसिभसोः हलि च इति उपधालोपः। झलः झलि इति सकारलोपः। झषः तथोः धः अधः इति धत्वम्। उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् झलाम् जश्

झशि इति घकारस्य जश्त्वम् न स्यात्। अस्मात् वचनात् भवति। समाना ग्धिः । समानस्य सभावः। सग्धिः। बब्धाम् इति : भसेः लोड्द्विवचने शपः श्लुः द्विर्वचनम् अभ्यासकार्यम् घसिभसोः हलि च इति उपधालोपः झलः झलि इति सकारलोपः झषः तथोः धः अधाः इति धत्वम्। उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् झलाम् जश् झशि इति जश्त्वम् न स्यात्। अस्मात् वचनात् भवति।

1.1.58.2.10 चर्विधिः चर्विधिम् प्रति अजादेशः न स्थानिवत् भवति। जक्षतुः। जक्षुः। अक्षन् पितरः अमीमदन्त पितरः। लिड्द्विवचनबहुवचनयोः अदेः घस्लादेशः। गमहनजनखनघसाम् लोपः क्ङिति अनङि इति उपधालोपः द्विर्वचनम् अभ्यासकार्यम्। तत्र उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् खरि च इति घकारस्य चर्त्वम् न स्यात्। अस्मात् वचनात् भवति। शासिवसिघसीनाम् च इति षत्वम्। अक्षन् इति : अदेः लुङ्बहुवचने घस्लादेशः च्लेः आगतस्य मन्त्रे घसह्वर इति लुक्। गमहनजनखनघसाम् लोपः क्ङिति अनङि इति उपधालोपः तस्य स्थानिवत्त्वात् खरि च इति चर्त्वम् न स्यात्। अस्मात् वचनात् भवति।

1.1.58.3 स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशः न स्थानिवत् भवति। अन्यत्र स्थानिवत् एव। तेन [बहुखट्वकः किर्योः गिर्योः] वाय्वोः इति स्थानिवत्त्वात् स्वरदीर्घयलोपाः न भवन्ति।

द्विर्वचने अचि। (1.1.59/2243)

1.1.59.1 द्विर्वचननिमित्ते अचि [अजादेशः स्थानिवत् भवति द्विर्वचने एव कर्तव्ये। रूपातिदेशः च अयम्] नियतकालः। तेन कृते द्विर्वचने [पुनः आदेशरूपम् एव अवतिष्ठते।]

1.1.59.2.1 [आल्लोपोपधालोपणिलोपयणयवायावादेशाः प्रयोजनम्।] आल्लोपः पपतुः। [पपुः।] आतः लोपः इटि च इति आकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् एकाचः द्वे प्रथमस्य इति द्विर्वचनम् भवति।

1.1.59.2.2 उपधालोपः जघ्नतुः । जघ्नुः । गमहनजनखनघसाम् लोपः क्ङिति अनङि इति उपधालोपे कृते अनच्कत्वात् द्विर्वचनम् न स्यात् अस्मात् वचनात् भवति ।

1.1.59.2.3 णिलोपः [आटिटत् ।] अटतेः णिचि लुङि चङि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वात् [अजादेः द्वितीयस्य इति टिशब्दस्य द्विर्वचनम्] भवति ।

1.1.59.2.4 यण् चक्रतुः । चक्रुः । करोतेः अतुसि उसि च यणादेशे कृते अनच्कत्वात् द्विर्वचनम् न स्यात् स्थानिवत्त्वात् भवति ।

1.1.59.2.5 अयवायावादेशाः निनय निनाय । लुलव लुलाव । नयतेः लुनातेः च उत्तमे णलि गुणे कृते वृद्धौ च अयवायावादेशाः । तेषाम् स्थानिवत्त्वात् ने नै लो लौ इति द्विर्वचनम् भवति ।

1.1.59.3 द्विर्वचने कर्तव्ये इति किम् । [जग्ले मम्ले । श्रवणम् आकारस्य न भवति ।] द्विर्वचननिमित्ते इति किम् । दुद्यूषति । ऊठि यणादेशः न स्थानिवत् भवति । अचि इति किम् । जेघ्रीयते देध्मीयते । ईघ्राध्मोः यङि च इति ईकारादेशः तस्य स्थानिवद्भावात् आकारस्य द्विर्वचनम् स्यात् । अज्ग्रहणात् न भवति ।

अदर्शनम् लोपः । (1.1.60/53)

1.1.60.1 अदर्शनम् अश्रवणम् अनुच्चारणम् अनुपलब्धिः अभावः वर्णविनाशः इति अनर्थान्तरम् । एतैः शब्दैः यः अर्थः अभिधीयते तस्य लोपः इति इयम् सञ्ज्ञा भवति । अर्थस्य इयम् सञ्ज्ञा [न शब्दस्य ।] प्रसक्तस्य अदर्शनम् लोपसञ्ज्ञम् भवति ।

1.1.60.2 गोधायाः ढ्रक् गौधेरः । पचेरन् । जीवे रदानुक् जीरदानुः । स्रिवेः मनिन् आस्रेमाणम् । यकारवकारयोः अदर्शनम् इह उदाहरणम् । अपरस्य अनुबन्धादेः प्रसक्तस्य ।

1.1.60.3 लोपप्रदेशाः लोपः व्योः वलि इति एवमादयः ।

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । (1.1.61/260)

1.1.61.1 अदर्शनम् इति वर्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप् इति एताः सञ्ज्ञाः भवन्ति । अनेकसञ्ज्ञाविधानात् च [तद्भावितग्रहणम् इह विज्ञायते ।] लुक्सञ्ज्ञाभावितम् प्रत्ययादर्शनम् लुक्सञ्ज्ञम् भवति श्लुसञ्ज्ञाभावितम् श्लुसञ्ज्ञम् भवति लुप्सञ्ज्ञाभावितम् लुप्सञ्ज्ञम् भवति । तेन सञ्ज्ञानाम् सङ्करः न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनी सञ्ज्ञा विज्ञायते ।

1.1.61.2 अत्ति । जुहोति । [वरणाः ।]

1.1.61.3 [प्रत्ययग्रहणम् किम् । अगस्तयः । कुण्डिनाः ।]

1.1.61.4 लुक्श्लुलुप्प्रदेशाः लुक् तद्धितलुकि जुहोत्यादिभ्यः श्लुः जनपदे लुप् इति एवमादयः ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । (1.1.62/262)

1.1.62.1 प्रत्ययनिमित्तम् [कार्यम् असति अपि प्रत्यये कथम् नु नाम स्यात् इति सूत्रम् इदम् आरभ्यते ।] प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणम् प्रत्ययहेतुकम् कार्यम् भवति ।

1.1.62.2 अग्निचित् सोमसुत् [अधोक्] इति अत्र सुप्तिङोः लुप्तयोः सुप्तिङन्तम् पदम् इति पदसञ्ज्ञा भवति । अधोक् इति दुहेः लङि तिपि शब्लुकि तिलोपे घत्वभष्भावजश्त्वचर्त्वेषु कृतेषु रूपम् ।

1.1.62.3 प्रत्ययः इति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणम् किम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा भूत् [आघ्नीय । सङ्ग्मीय ।] हनिगम्योः लिङात्मनेपदे लिङः सलोपः अनन्त्यस्य इति सीयुट्सकारलोपः प्रत्ययैकदेशलोपः तत्र प्रत्ययलक्षणेन झलि इति अनुनासिकलोपः न भवति । प्रत्ययलक्षणम् इति किम् । रायः कुलम् रैकुलम् । गवे हितम् गोहितम् । आयवादेशौ न भवतः वर्णाश्रयत्वात् ।

न लुमता अङ्गस्य । (1.1.63/263)

1.1.63.1 पूर्वेण अतिप्रसक्तम् प्रत्ययलक्षणम् इति विशेषे प्रतिषेधः उच्यते । लुमता शब्देन [लुप्ते प्रत्यये] यत् अङ्गम् तस्य प्रत्ययलक्षणम् कार्यम् न भवति ।

1.1.63.2 गर्गाः । मृष्टः । जुहुतः । यञ्शपोः लुमता लुप्तयोः अङ्गस्य वृद्धिगुणौ न भवतः ।

1.1.63.3 लुमता इति किम् । [कार्यते । हार्यते ।] अङ्गस्य इति किम् । पञ्च । सप्त । पयः । साम ।

अचः अन्त्यादि टि । (1.1.64/79)

1.1.64.1 [अचः] इति [निर्धारणे षष्ठी ।] जातौ एकवचनम् । अचाम् सन्निविष्टानाम् यः [अन्त्यः] अच् तदादि शब्दरूपम् टिसञ्ज्ञम् भवति ।

1.1.64.2 अग्निचित् इच्छब्दः । [सोमसुत् उच्छब्दः ।] आताम् आथाम् आम्शब्दः । पचेते [पचेथे ।]

1.1.64.3 टिप्रदेशाः टितः आत्मनेपदानाम् टेः ए इति एवमादयः ।

अलः अन्त्यात् पूर्वः उपधा । (1.1.65/249)

1.1.65.1 धात्वादौ वर्णसमुदाये अन्त्यात् [अलः पूर्वः] यः वर्णः सः [अल् एव] उपधासञ्ज्ञः भवति ।

1.1.65.2 [पच् पठ् अकारः । भिद् छिद् इकारः । बुध् युध् उकारः । वृत् वृध् ऋकारः ।]

1.1.65.3 अलः इति किम् । शिष्टः शिष्टवान् । समुदायात् पूर्वस्य मा भूत् ।

1.1.65.4 उपधाप्रदेशाः अतः उपधायाः इति एवमादयः ।

तस्मिन् इति निर्दिष्टे पूर्वस्य । (1.1.66/40)

1.1.66.1 तस्मिन् इति सप्तम्यर्थनिर्देशे [पूर्वस्य] एव कार्यम् भवति न [उत्तरस्य ।]

1.1.66.2 [इकः यण् अचि] दध्युदकम् । मध्विदम् । पचत्योदनम् ।

1.1.66.3 निर्दिष्टग्रहणम् [आनन्तर्यार्थम् ।] अग्निचित् अत्र इति व्यवहितस्य मा भूत् ।

तस्मात् इति उत्तरस्य । (1.1.67/41)

1.1.67.1 निर्दिष्टग्रहणम् अनुवर्तते । तस्मात् इति पञ्चम्यर्थनिर्देशे उत्तरस्य एव कार्यम् भवति न पूर्वस्य ।

1.1.67.2 तिङ् अतिङः ओदनम् पचति । इह न भवति पचति ओदनम् इति ।

स्वम् रूपम् शब्दस्य अशब्दसञ्ज्ञा । (1.1.68/25)

1.1.68.1 शास्त्रे स्वम् [एव रूपम् शब्दस्य] ग्राह्यम् बोध्यम् प्रत्याय्यम् भवति न बाह्यः अर्थः शब्दसञ्ज्ञाम् वर्जयित्वा । शब्देन अर्थावगतेः [अर्थे कार्यस्य असम्भवात्] तद्वाचिनाम् शब्दानाम् [सम्प्रत्ययः] मा भूत् इति सूत्रम् इदम् आरभ्यते ।

1.1.68.2 [अग्नेः ढक्] आग्नेयम् अष्टाकपालम् निर्वपेत् । अग्निशब्दः अग्निशब्दस्य एव ग्राहकः भवति न ज्वलनः पावकः धूमकेतुः इति । न अतः प्रत्ययः भवति । उदश्वितः अन्यतरस्याम् [औदश्वित्कम्] । औदश्वितम् । तक्रम् अरिष्टम् कालशेयम् दण्डाहतम् मथितम् इति न अतः प्रत्ययः भवति ।

1.1.68.3 अशब्दसञ्ज्ञा इति किम् । दाधा घु अदाप् तरप्तमपौ घः घुग्रहणेषु [घग्रहणेषु च सञ्ज्ञिनाम् ग्रहणम् न सञ्ज्ञायाः ।]

1.1.68.4.1 सित् तद्विशेषाणाम् [वृक्षाद्यर्थम् ।] सिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततः वक्तव्यम् तद्विशेषाणाम् ग्रहणम् भवति इति । किम् प्रयोजनम् । वृक्षाद्यर्थम्

। विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् इति प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्यग्रोधाः।

1.1.68.4.2 पित् पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम्। पिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततः वक्तव्यम् पर्यायवचनस्य ग्रहणम् भवति चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणाम् च इति। किम् प्रयोजनम्। स्वाद्यर्थम्। स्वे पुषः। स्वपोषम् पुष्टः। रैपोषम्। धनपोषम्। अश्वपोषम्। गोपोषम्।

1.1.68.4.3 [जित्पर्यायवचनस्य] एव राजाद्यर्थम्। जिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततः वक्तव्यम् पर्यायवचनस्य एव ग्रहणम् भवति इति न स्वरूपस्य न अपि तद्विशेषाणाम्। किम् प्रयोजनम्। राजाद्यर्थम्। सभा राजामनुष्यपूर्वा इनसभम्। ईश्वरसभम्। तस्य एव न भवति राजसभा। तद्विशेषाणाम् च न भवति पुष्यमित्रसभा। चन्द्रगुप्तसभा।

1.1.68.4.4 <u>झित्</u> तद्विशेषाणाम् च मत्स्याद्यर्थम्। झिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततः वक्तव्यम् तस्य च ग्रहणम् भवति तद्विशेषाणाम् च इति। किम् प्रयोजनम्। मत्स्याद्यर्थम्। पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति इति ठक् पाक्षिकः। मात्स्यिकः। तद्विशेषाणाम् शाकुनिकः। पर्यायाणाम् न भवति अजिह्मान् हन्ति अनिमिषान् हन्ति इति। <u>अथ एकस्य</u> इष्यते मीनान् हन्ति इति मैनिकः।

अण् उदित् सवर्णस्य च अप्रत्ययः। (1.1.69/14)

1.1.69.1 <u>परेण णकारेण</u> प्रत्याहारग्रहणम्। अण् गृह्यमाणः उदित् च सवर्णानाम् ग्राहकः भवति [<u>स्वस्य च रूपस्य</u>] <u>प्रत्ययम् वर्जयित्वा</u>।

1.1.69.2 [<u>आत् गुणः</u> अस्य च्वौ यस्य ईति च।] स्वरानुनासिक्यकालभिन्नस्य ग्रहणम् भवति। उदित् खलु अपि चुटू लशक्वतद्धिते। चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणम् भवति।

1.1.69.3 [अप्रत्ययः इति] किम् । सनाशंसभिक्षः उः अ साम्प्रतिके दीर्घः न भवति ।

तपरः तत्कालस्य । (1.1.70/15)

1.1.70.1 तः परः यस्मात् सः अयम् तपरः तात् अपि परः तपरः । तपरः वर्णः तत्कालस्य आत्मना [तुल्यकालस्य] गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य ग्राहकः भवति स्वस्य च रूपस्य । विध्यर्थम् इदम् । अण् इति न अनुवर्तते । अणाम् अन्येषाम् च तपराणाम् इदम् एव ग्रहणकशास्त्रम् । अतः भिसः ऐस् इति एवमादिषु [पूर्वग्रहणकशास्त्रम्] न प्रवर्तते एव । अतपराः अणः तस्य अवकाशः ।

1.1.70.2 किम् उदाहरणम् । अतः भिसः ऐस् वृक्षैः । प्लक्षैः । विड्वनोः अनुनासिकस्य आत् अब्जाः गोजाः ।

1.1.70.3 तत्कालस्य इति किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ।

(1.1.71/2)

आदिः अन्त्येन सह इता ।

1.1.71.1 आदिः अन्त्येन इत्सञ्ज्ञकेन सह गृह्यमाणः तन्मध्यपतितानाम् वर्णानाम् ग्राहकः भवति स्वस्य च रूपस्य ।

1.1.71.2 अण् । अक् । अच् । हल् । सुप् । तिङ् ।

1.1.71.3 अन्त्येन इति किम् । सुट् इति तृतीयैकवचनेन टा इति अनेन ग्रहणम् मा भूत् ।

येन विधिः तदन्तस्य । (1.1.72/26)

1.1.72.1 येन विशेषणेन विधिः विधीयते सः तदन्तस्य आत्मान्तस्य समुदायस्य ग्राहकः भवति स्वस्य च रूपस्य ।

1.1.72.2 [एः अच्] इवर्णान्तात् अच्प्रत्ययः भवति चयः । जयः । अयः । ओः आवश्यके उवर्णान्तात् ण्यत् भवति अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् ।
1.1.72.3 समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधः वक्तव्यः । द्वितीयान्तम् श्रितादिभिः सह समस्यते कष्टश्रितः । इह मा भूत् कष्टम् परमश्रितः इति । प्रत्ययविधौ [नडादिभ्यः फक्] नडस्य अपत्यम् नाडायनः । इह मा भूत् सूत्रनडस्य अपत्यम् सौत्रनाडिः । किम् अविशेषेण । न इति आह ।
1.1.72.4 [उगिद्वर्ण]ग्रहणवर्जम् इति वाच्यम् । उगितः च इति ङीप्प्रत्ययः तदन्तात् अपि भवति भवती अतिभवती । वर्णग्रहणम् अतः इञ् दाक्षिः । प्लाक्षिः ।
1.1.72.5 [यस्मिन् विधिः] तदादौ अल्ग्रहणे । अल्ग्रहणेषु यस्मिन् विधिः तदादौ इति वक्तव्यम् । अचिश्नुधातुभ्रुवाम् य्वोः इयङुवङौ इति श्रियः । भ्रुवः ।

वृद्धिः यस्य अचाम् आदिः तत् वृद्धम् । (1.1.73/1335)

1.1.73.1 [यस्य] इति समुदायः उच्यते । अचाम् मध्ये [यस्य वृद्धिसञ्ज्ञकः आदिभूतः तत् शब्दरूपम् वृद्धसञ्ज्ञम् भवति ।] अचाम् इति जातौ बहुवचनम् ।
1.1.73.2 शालीयः । मालीयः । औपगवीयः । कापटवीयः ।
1.1.73.3 आदिः इति किम् । सभासन्नयने भवः साभासन्नयनः ।
1.1.73.4 वा नामधेयस्य वृद्धसञ्ज्ञा वक्तव्या देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः । गोत्रान्तात् [असमस्तवत् प्रत्ययः भवति इति वक्तव्यम् ।] घृतप्रधानः रौढिः घृतरौढिः । तस्य छात्राः [घृतरौढीयाः] । ओदनप्रधानः पाणिनिः ओदनपाणिनिः । तस्य छात्राः [ओदनपाणिनीयाः । वृद्धाम्भीयाः] । वृद्धकाश्यपीयाः । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् [जैह्वाकाताः । हारितकाताः ।]

त्यदादीनि च। (1.1.74/1336)

1.1.74.1 यस्याचामादिग्रहणम् उत्तरार्थम् अनुवर्तते। इह तु न सम्बध्यते। [त्यदादीनि] शब्दरूपाणि वृद्धसञ्ज्ञानि भवन्ति।

1.1.74.2 त्यदीयम्। तदीयम्। एतदीयम्। इदमीयम्। अदसीयम्। त्वदीयम्। [त्वादायनिः]। मदीयम्। मादायनिः। भवदीयम्। किमीयम्।

एङ् प्राचाम् देशे। (1.1.75/1338)

1.1.75.1 यस्याचामादिग्रहणम् अनुवर्तते। एङ् यस्य अचाम् आदिः तत् [प्राचाम् देशाभिधाने] वृद्धसञ्ज्ञम् भवति।

1.1.75.2 [एणीपचनीयः]। भोजकटीयः। गोनर्दीयः।

1.1.75.3 एङ् इति किम्। आहिच्छत्रः। कान्यकुब्जः। प्राचाम् इति किम्। [देवदत्तः] नाम वाहीकेषु ग्रामः तत्र भवः दैवदत्तः। देशे इति किम्। गोमत्याम् भवाः मत्स्याः [गौमताः]।

1.1.75.4 [प्रागुदञ्चौ] विभजते हंसः क्षीरोदके यथा। [विदुषाम् शब्दसिद्ध्यर्थम् सा नः पातु शरावती ॥]

इति श्रीजयादित्यविरचितयां काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

Chapter 4

A Digital Aid to learn about Text, Transmission, and Reconstruction

Diptesh Kanojia, Malhar Kulkarni, Eivind Kahrs and Pushpak Bhattacharyya

Abstract

This paper describes a digital tool which helps a learner gain knowledge about several aspects of a historically important text such as its transmission, its interaction with other texts, development of ideas etc. Thus, it enables the learner to have an enriched understanding of the history, development, and evolution of a text in particular and history and tradition of that language and land in general. It is observed that such a tool is a necessity as far as Indian intellectual tradition, in particular, is concerned and global intellectual history, in general. Although this tool is currently designed to cater to Indian texts, in future it is planned to develop it as a global tool. In its current format, the tool takes multiple versions of a text in text format, or zip archives containing multiple corresponding text files. Then, it provides a lucid interface able to visualize the versions uploaded. It provides a user with an interface to build a hypothetical phylogenetic tree using a tree-graph based structure and allows one to download the manuscripts and the visualized data based on the hypothetical tree constructed on the interface. It is also aimed to serve as a prototype for various applications in the fields of Computational Phylogenetics and Natural Language Processing.

1. Introduction

Texts are the major source of understanding the history and culture of any part of the world. In India, this fact is more striking as the discovery of several texts has helped form and enrich the understanding of the history and culture of India of more than three millennia. According to a survey carried out by the National Mission of Manuscripts, more than 30 million manuscripts, preserving innumerable texts, are estimated to exist out of which only 7 million are said to be cataloged. To preserve such a rich reservoir of cultural heritage is a task of gigantic proportion. Computational Phylogenetics is the study of evolutionary relationships between various taxa, which in our case are various versions of a text. The Phylogenetic goal is to create a hierarchy of these texts and propose a critical edition based on computational algorithms and/or manual comparison. Phylogenetics can make use of optimality criteria such as Maximum Parsimony to develop a hierarchy between the textual versions of the manuscripts available. Maximum Parsimony is based on the principle of Occam's Razor (Blumer et al., 1987). Our work can be used manually to create such phylogenetic trees using the visualization functionality, and this can be used as a base for future phylogenetic studies. Digital tools can prove to be very useful in this area where catalogs of manuscripts can be prepared using them, and manuscripts can be stored and distributed digitally.

Textual history preserves immense cultural knowledge, but in order to disseminate it in an effective manner, its digitization is a necessary step. Tools are required to query, retrieve and visualize information from such knowledge bases. In our work, we discuss such a data visualization tool. Data visualization is the study of

the visual representation of data, i.e., “information that has been abstracted in some schematic form, including attributes or variables for the units of information” (Friendly, 2008). Many of the texts that exist in the form of a manuscript have been studied carefully and brought into print form in various editions. Editions are of various kinds, “Critical Edition” being considered authentic as it aims to account for the existing manuscripts’ traditions. Critical Edition along with its other versions, when viewed using such a tool, are visualized and are able to represent textual history in a lucid manner. Textual versions are not just prone to multiplicity and duplication but also to erroneous transmissions. Validating multiple versions using Document Similarity measures under the purview of computational linguists (Huang et al., 2014) is also possible, and a desirable step to building text version families or clades.

Several such printed texts need to be further edited critically, primarily to achieve the goal mentioned above. In doing so, the editor has to employ various kinds of tools. Various kinds of digital tools can be of help in this regard as well. These tools can help present the textual history, the textual transmission in as exhaustive a manner as possible. We note that this is a desideratum that needs to be addressed to enrich our understanding of the Texts in the digital format.

The present paper describes such a digital tool which presents the texts together with information about their transmission and their reconstruction. As an illustration, we have chosen the text of the Kāśikāvṛtti (KV) (7th century CE), the oldest known complete commentary on the celebrated grammar of Sanskrit, namely, the Aṣṭādhyāyī (5th Century BCE).

2. Motivation

Early manuscripts were written by scribes in various ways. They copied the text by a) referring to the original text, b) comparing multiple versions of the text available to them, and/or c) writing down orally transmitted text. These versions exist on paper, palm leaves, metal plates, non-digital sources and some are available digitally as well. We believe "visualization" of such work will help us figure out the way it can be organized and preserved, it is a step towards the digitization of such work. It will also help computational linguistics by representing the text in a form where it becomes easy to decipher which graphical models the work can be adapted to. NLP applications which use statistical measures and include graphical models stand to gain from our work. We would like to be able to visualize the vast amount of available text of our manuscripts. For e.g., Neural Networks take raw data for tasks such as classification and the architecture of a Neural Network is most important as they do not allow feature engineering like the classical machine learning algorithms. Our work directly helps one relate the manuscript data to a possible architecture.

More importantly, with the advent of Neural Network based techniques and Deep Learning, the NLP community faces a dearth of language resources. We aim to produce a visualization tool which can work for Sanskrit manuscripts as well as other language data thus improving the state of resource building for the community. The key contribution of our work is:

'Building a tool for visualizing the transmission and history of a text, a tool which can visualize the multiple versions of the same text, thus helping one compare these versions with each other and aids one in adapting them to a graphical model.'

3. Related Work

Currently, a lot of texts written in Sanskrit are available in the electronic format available at SARIT[1], GRETIL[2], DCS[3] etc. Many of them are in searchable format. DCS presents texts with various other applied tools like Morphological Analyzer, POS tagger etc. However, no tool presents historical information the way it is needed. KWIC is an acronym for Key Word In Context (KWIC) and is the most common format for concordance lines. DCS employs KWIC to be used in the concordance functionality it provides on their interface.

Overlapping textual structures can be accurately modeled either as a minimally redundant directed graph, or, more practically, as an ordered list of pairs, each containing a set of versions and a fragment of text or data (Schmidt and Colomb, 2009). On a similar note, Hanneder (2010) also writes about text genealogy and textual criticism. Maas (2009) discusses the textual versions of the Carakasaṁhitā Vimānasthāna and use computer stemmatics to aid them in the construction of a phylogenetic tree later (Maas, 2010b). Text transmission often invites variant copies of a text and texts even as old as Pātañjalayogaśāstra has gone through many changes (Maas, 2010a). They also discuss the formation of genetic groups among the various versions of Pātañjalayogaśāstra and analyze the variant readings of the text.

Phillips-Rodriguez et al. (2009) discuss the transmission of the Mahābhārata and the bifurcations within the diagrams

---

[1] http://sarit.indology.info/
[2] http://gretil.sub.uni-goettingen.de/
[3] http://kjc-sv013.kjc.uni-heidelberg.de/dcs/

about its written transmission. Kulkarni (2002a) discusses the transmission of the Kāśikāvṛtti (KV) and concludes that there seems to be no vārttika on 2.2.6 in the Kāśikāvṛtti.

The TEI Critical Edition[1] Toolbox is a tool for preparing a digital TEI critical edition which allows you to check for encoding of the text. It also facilitates the parallel lookup of the manuscript version by visualizing them on a web-based GUI, although the software is not available for download and offline use yet. In the current state, it accepts only TEI format XML files but does not allow one to generate versions. A technique for textual criticism is also provided by West (1973). Classical Text Editor[2] allows one to build a critical edition and critical apparatus manually. It also allows one to prepare the phylogenetic trees but does not provide a visualization interface. It allows one to collate the textual versions and edit them on an offline interface. PAUP is a tool for Phylogenetic Analysis based on Maximum Parsimony (Fitch, 1971) and other related methodologies have been created by Swofford (1999) and are available online.[3] Some tools for visualization of data are available online. BabelNet (Navigli and Ponzetto, 2010) is an important lexical resource as far as computational aspects are concerned. Navigli and Ponzetto (2012) designed an explorer to visualize its database. It uses the tree layout for visualization which, in the convention, is similar to the phylogenetic visualization of texts. Visuwords[4] is an online graphical dictionary designed for accessing Princeton WordNet and uses a force-directed graph layout for visualizing the synset

---

[1] http://ciham-digital.huma-num.fr/teitoolbox/

[2] http://cte.oeaw.ac.at/

[3] http://paup.sc.fsu.edu/

[4] https://visuwords.com/

structure. Nodebox visualizer[1], on the other hand, provides a very static layout. WordTies (Pedersen et al., 2013) is a WordNet visualizer designed for Nordic and Baltic wordnets. Chaplot et al. (2014) present such a visualizer for IndoWordNet which is a lexical resource for Indian language WordNets.

4.Tool Description

In this section, we describe our tool in detail. First, we describe the contents of the tool via the subsections below. Then, we show the diagram of the main interface of our tool in Figure 1. We also show a specific example of the KV text in Figure 3 with respect to the description here.

4.1. Printed Editions

The tool presents the available critical edition of the text in the main part of the interface. As far as those texts are concerned which are yet to be critically edited, the tool presents the text in any printed version. It is likely that a particular text, owing to its importance and popularity gets printed many times. A window in the tool presents all such printed versions of that text. The text of the Kāśikāvṛtti is printed so far at least 11 times. One edition claims itself to be a critical edition. But the review of this edition has revealed the fact that it cannot be called a critical edition in its true sense.[2] So, preparing an edition of this text is a desideratum. We know that efforts are on to edit this text critically. Kulkarni (2000) was the first attempt in this direction. Thereafter, Deo (2001), Dash (2004) were two other efforts.

[1] https://www.nodebox.net/code/index.php/

[2] See Chapter 1 of this volume.

Kulkarni (2005) published a sample edition of the text of the KV, accounting for all the prevalent material in the form of manuscripts. Vergiani and Haag (2009) followed suit in 2009. We aim to present all these data in this window. Our tool aims to show the differences between these editions and point towards the need to account for them on the part of the editor.

4.2. Textual History

The texts are preserved many times in a living tradition. In India, many texts are parts of a chain of texts written in a particular discipline. It is important to note how a particular thought got developed in the course of time and how it was critiqued or accepted. Many texts develop on the discussions in the historically prior texts and develop a theme further. The tool shows this feature related to a particular text.

In case of the KV, it is the Vyākaraṇa Mahābhāṣya (Mbh) (150 BCE) of Patañjali that precedes the KV. The KV develops various themes already mentioned in the Mbh. This window in the tool shows similarities and differences in the text of the KV and the Mbh. It is also observed by scholars that the text of the KV also shows evidence of interaction with Non-Pāṇinian grammatical traditions, notably, the Cāndra grammatical tradition. The tool presents the text of the Candra grammar in a separate window of the tool and also shows the comparison between the text of the KV and the Candra. The Sūtras in these grammars need to be first matched with the Sūtra mentioned in the grammar of Pāṇini. This task is included in this window of the tool.

4.3. Testimonia

Testimonia, in the context of textual versions, are the mention of a text in another text particularly when they present evidence of first-person accounts or first-hand description in literature. Textual versions tend to contain references to other versions, other texts, and quotations from them as well. We describe these in the subsections below and discuss in brief how our tool tries to visualize this information.

4.3.1. Direct Testimony: Commentaries

Many texts in Indian tradition get commented upon. The main purpose of these commentaries is to explain the difficult and intricate points mentioned in the original texts. In the process, the commentaries quote the original text. Thus, by quoting the original text, the commentaries actually give us evidence of the form of the text that they might have received. This quoted text can be found to undergo variations in different commentaries. The tool shows the corresponding commentaries on the selected portion of the text and highlights any variation noted.

The text of the KV was directly commented upon by the Nyāsa (NY) (8th Century CE) and the Padamañjarī (Pm) (11th Century CE). It is noted by Kulkarni (2002b) that the text of the KV that was received by the NY is different than the text received by the Pm. This is further confirmed by Kulkarni and Kahrs (2015) and Kulkarni et al. (2016). This tool presents the relevant portion from these two commentaries on the passage from the KV. It also highlights the directly quoted words from the KV as well as indirectly referred words from the KV. The tool also highlights any variations found received by the NY and the Pm.

4.3.2. Direct Testimony: Quotations

Texts in the Indian tradition get regularly quoted by later texts. It is observed that such quotations may sometimes reflect different versions of the same text. Thus, such quotations serve the purpose of historical evidence for the development of the transmission of that text. Such a useful resource is helpful in later on finding interrelations of manuscripts of that text. The text of the KV got quoted in the later Pāṇinian grammatical tradition as well as other works. Kulkarni (2002b) is a collection of more than 1000 such quotations of the KV as found in the later Pāṇinian grammatical tradition. Kulkarni (2002d) presents a case where a quotation of the KV as found in a 17th-century CE text is compared with the available manuscript tradition and the variation in the tradition was found to follow a certain pattern which was very useful for the purpose of establishing interrelations between the manuscripts. This tool also has the scope to add more quotations collected from several other sources.

4.4. Dataset

We use the available versions of the KV as a sample dataset for our work. We have collected 70 different versions of the text and add them to our visualization tool. We also have a critical edition of the text, along with its apparatus, and include that for visualization. Our tool accepts standard text input for uploading these versions in its database. We use the MySQL database created for KV during the visualization phase. We import the database from the backend and use JSON to store it temporarily

while processing. The temporarily stored data are processed based on the interface being used.
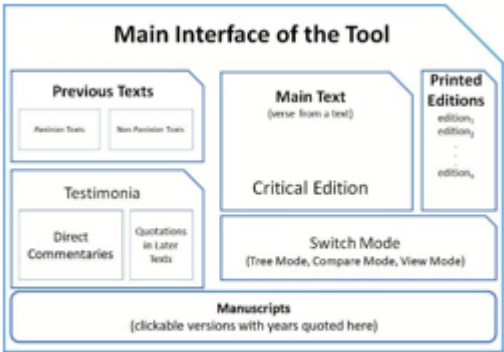
Figure 1 **The Interface of our Tool**

4.5. Architecture

The tool is a PHP-MySQL Web interface where our data lie in the backend based on MySQL protected by authentication. We use server-side PHP for building a secure session based login system. A user can register to issue a request to the admin, which will issue an automated email-based request to the admin. It also sends an authentication token to verify the user email and allows one to use the tool, only when both the criteria are met, i.e., the email has been verified, and the admin has allowed one to use the tool. We use standard web development tools such as HTML, CSS, and PHP on the server side to develop a lucid front end which is easy to use. Our tool also makes use of the Bootstrap CSS Library for a visually appealing interface.

We use JSON for storing the data temporarily being processed on the interface, i.e., the text is shown on the interface, the manuscript(s) being shown on the interface, the list of various versions, etc. The architecture of our tool is shown in Figure 2.
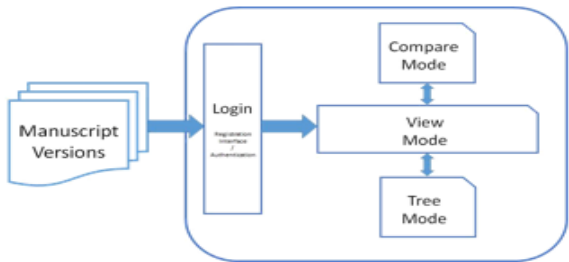
Figure 2: System Architecture
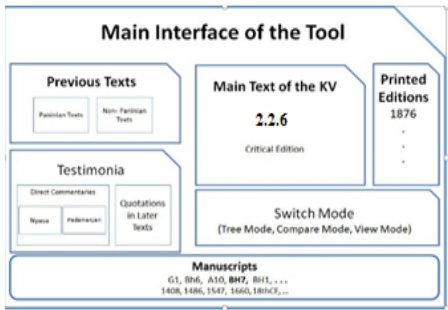
Figure 3: An example based on the KV manuscript of the interface of our tool

4.6. Implementation Details

We create a visually appealing interface along with functionalities such as a comparison of text between two manuscripts, a view for two manuscript versions, changing the

manuscripts, generating a hypothetical phylogenetic tree from a hierarchy provided earlier, manipulating nodes in the tree hierarchy, i.e., connecting and disconnecting them with each other.

We deploy the tool with the following modes:

1. **Main interface** - On the main interface of the tool, one can see the text on the interface along with its current Vulgate as displayed in the Figures 1 for others and 3 for the KV. We display a plethora of information on the main interface and include the "Previous Texts" including the Pāṇinian and Non- Pāṇinian texts. We display the testimony, i.e., the direct commentaries, and quotations in later texts on the left side below 'Previous Texts'. On the right side, we display the other printed editions of the text along with the year of the edition. We also display the toggles for switching to a simple view mode and compare mode present for two or more manuscripts. The other clickable versions of the text are shown in the portion below, the action linked to which is the change of the text in question on the main interface to the one present in the clicked version.

2. **View mode** - In this simple mode, one can view the text on the interface for an individual textual version and the list of versions in which it is present. This mode also enables one to click on the versions, the portion of the text is not present in and look at the comparable version of that portion of the text. We show a diagram of this implementation in Figure 4a

3. **Compare mode** - This is where one can select two or more manuscripts and compare two of them at a time on the screen. Here, a functionality to add more textual versions for comparison

and compare any two at a time is available. The list of the versions shown in this mode is similar to how it is shown in view mode. We show a diagram of this implementation in Figure 4b.

4. **Tree mode** - Here, the user is provided with a treegraph-based visualization interface where the nodes represent the manuscript versions with the sigla mentioned. The edges connecting the nodes represent a hierarchical relationship between two manuscript versions, and the disconnected nodes belong to different families or clades. This mode also allows one to download the hypothetical phylogenetic tree as a PDF file. It allows one to download the various version files in text format as well.
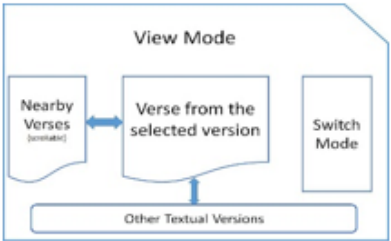
(a) View Mode Implementation
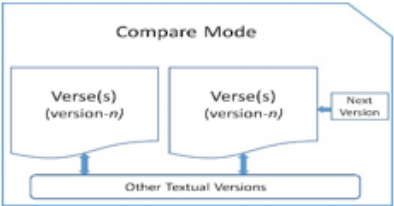
(b) Compare Mode Implementation
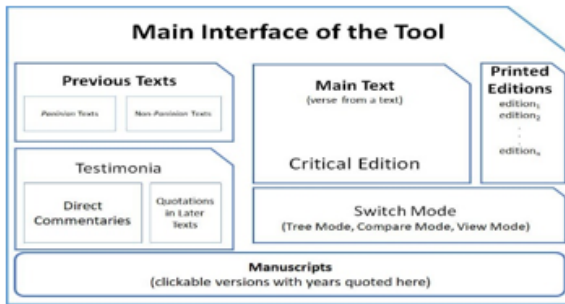
Figure 4: Various modes implemented in the tool

4.7. Text in Manuscripts

This tool shows how the text got transmitted in the course of time in the form of the manuscripts written in different scripts and found in all parts of India and abroad. This window presents a list of manuscripts found and studied for the purpose of editing the text and presents them chronologically wherever possible. It then presents the variants in the historical sequence. The other window in this tool then shows the interrelation of the manuscripts in the form of a tree drawn on the principle of Maximum Parsimony. The tool uses certain tags to record the variations. The tool shows versions of the text as found in different manuscripts after clicking on the button of that respective manuscript. There are more than 70 manuscripts found all over the world in which the text of the KV is found written. They are written in more than eight Indian scripts. They get historically arranged, and the variations in the text as found in these manuscripts appear in the window so that a historical picture of the transmission of the text of the KV emerges. On the

basis of this picture, the tree showing interrelations of manuscripts is drawn.

5. Conclusion & Future Work

In this way, the current tool successfully shows the historical development of a text, in this case, the Kāśikāvṛtti together with several aspects related to it, in one browser. This makes it a very useful tool for the enriched understanding of history and culture of India. We study the textual history of the KV along with its transmissions. We provide extensive details of the various works related to the KV, and Computational Phylogenetics and include some work on Data Visualization for computational lexica like WordNets, including WordNets for Indian languages. We describe the phylogeny visualization tool, and the functionalities it provides. We implement and describe the various modes of the tool along with the diagrammatic representations of these modes. We provide a detailed description of the tool with respect to the KV text which is being used on the tool. We talk about the direct commentaries and quotations with respect to testimonia. We also provide download functionality for the various versions of the text, along with the hypothetical tree built manually by a user. This tool also serves as a prototype for various NLP tasks such as document similarity, document summarization, document generation, etc.

In future, we aim to build a concordance functionality and use KWIC to provide easy corpus search for a user. We also aim to provide sophisticated computational algorithms along with the tool such that a phylogenetic tree can be generated online, and shown to the user. We aim to be able to use the tool for our

phylogenetic studies and evolve the current state of computational algorithms for better phylogenetic categorization.

6. Bibliographical References

Blumer, A., Ehrenfeucht, A., Haussler, D., and War-muth, M. K. (1987). Occam's razor. Information processing letters, 24(6): 377–380.

Chaplot, D. S., Bhingardive, S., and Bhattacharyya, P. (2014). Indowordnet visualizer: A graphical user interface for browsing and exploring word-nets of Indian languages. In Proceedings of the Seventh Global Wordnet Conference, pages 338– 345.

Dash, S. (2004). A critical edition of Kāśikā 4.1.

Deo, P. (2001). A critical edition of Kāśikā 3.1.

Fitch, W. M. (1971). Toward defining the course of evolution: minimum change for a specific tree topology. Systematic Biology, 20(4):406–416.

Friendly, M. (2008). A brief history of data visualization. In *Handbook of data visualization* (pp. 15-56). Springer, Berlin, Heidelberg.

Goyal, P., Huet, G., Kulkarni, A., Scharf, P., and Bunker, R. (2012). A distributed platform for Sanskrit processing. In 24th International Conference on Computational Linguistics (COLING), Mumbai.

Hanneder, J. (2010). Text genealogy, textual crit-icism and editorial technique: guest ed. Jürgen Hanneder... Verlag der Österr. Akad. der Wiss.

Huang, J.-X., Zhang, J., Shen, Y., Lian, J.-y., Cao, H.-l., Ye, W.-h., Wu, L.-f., and Bin, Y. (2014). Different relationships between temporal phylogenetic turnover and phylogenetic similarity and in two forests were detected by a new null model. PLOS ONE, 9(4):1–7, 04.

Huet, G. (2002). The Zen computational linguistics toolkit: Lexicon structures and morphology computations using a modular functional programming language. In Tutorial, Language Engineer-ing Conference LEC'2002.

Kulkarni, M. and Kahrs, E. (2015). On uñaḥ uṁ and the evidence for one undivided sūtra in the text of the Kāśikāvṛtti. Sambhasha, Nagoya Studies in Indian Culture and Buddhism, Sambhasa, 32, edited by T. Wada et al, Department of Indian Studies, Graduate School of Letters, Nagoya University, 2015, pp. 1-14.

Kulkarni, M., Ajotikar, A., Ajotikar, T., and Kahrs, E. (2016). Some remarks on the text of the kV on the pratyahara sutras, in the Proceedings of the Vyakarana section of the 16th World Sanskrit Conference, VyakaranaParipruccha, edited by George Cardona and Hideyo Ogawa, D.K.Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 2016, pp. 209-236.

Kulkarni, M. (2000). A critical edition of Kāśikā 2.2. unpublished Ph.D. dissertation submitted to the University of Pune.

Kulkarni, M. (2002a). On a **v**ārttika on p. 2.2. 6 in the Kāśikāvṛtti. Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, 83:201–205.

Kulkarni, M. (2002b). Quotations of the Kāśikāvṛtti in later paninian grammatical texts, Vidyanand Prakashan, Pune.

Kulkarni, M. (2002c). A study of quotations of the Kāśikāvṛtti in the late paninian grammatical tradition. Sambhasha, Nagoya Studies in Indian Culture and Buddhism, Sambhasa, 23, edited by T. Wada et al, Department of Indian Studies, Graduate School of Letters, Nagoya University, 2002, pp.73-78.

Kulkarni, M. (2005). A sample critical edition of the Kāśikāvṛtti 2.2.6, Bharatiya Vidya, Volume LXV: Nos 1-4, January-December 2005 (published in 2009), edited by Prof. J.H. Dave and Prof. S.A.Upadhyaya, Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai-400007. pp. 116-127.

Maas, P. A. (2009). Computer-aided stemmatics: the case of fifty-two text versions of carakasaṃhitā vimānasthāna 8.67-157. Wiener Zeitschrift für dies Kunde Südasiens/Vienna Journal of South Asian Studies, 52:63–119.

Maas, P. A. (2010a). On the written transmission of the pātañjalayogaśāstra. In From Vasubandhu to Caitanya: Studies in Indian philosophy and its textual history (Papers of the 12th World Sanskrit Conference, Vol. 10.1), pages 157–172.

Maas, P. A. (2010b). On what became of the carakasaṃhitā after dṛḍhabala's revision. eJournal of Indian Medicine, 3(1):1–22.

Navigli, R. and Ponzetto, S. P. (2010). Babelnet:
Building a very large multilingual semantic network. In Proceedings of the 48th annual meeting of the association for computational linguistics, pages 216–225. Association for Computational Linguistics.

Navigli, R. and Ponzetto, S. P. (2012). Babelnet: The automatic construction, evaluation, and application of a wide-coverage multilingual semantic network. Artificial Intelligence, 193:217–250.

Pedersen, B., Linden, K., Vider, K., Forsberg, M., Kahusk, N., Niemi, J., Nygaard, L., Seaton, M., Orav, H., Borin, L., et al., (2013). Nordic and Baltic wordnets aligned and compared through "wordties". Proceedings of NODALIDA 2013.

Phillips-Rodriguez, W. J., Howe, C. J., and Windram, H. F. (2009). Some considerations about bifurcation in diagrams representing the written transmission of the Mahābhārata**.** Wiener Zeitschrift für die Kunde Südasiens/Vienna Journal of South Asian Studies, 52:29–43.

Ronquist, F. and Huelsenbeck, J. P. (2003). Mrbayes 3: Bayesian phylogenetic inference under mixed models. Bioinformatics, 19(12):1572–1574.

Scharf, P. and Hyman, M. (2009). Linguistic Issues in Encoding Sanskrit. Motilal Banarsidass, Delhi.

Schmidt, D. and Colomb, R. (2009). A data structure for representing multi-version texts online. International Journal of Human-Computer Studies, 67(6):497 – 514.

Swofford, D. L. (1993). Phylogenetic analysis using parsimony. Champaign, IL: Illinois Natural History Survey.

Vergiani, V. and Haag, P. (2009). Studies in the Kāśikāvṛtti.The section on Pratyahara. Critical Edition, Translation, and other contributions. Societa Editrice Fiorentina via Aretina, 298-50136 Firenze

West, M. L. (1973). Textual criticism and editorial technique applicable to Greek and Latin texts. Walter de Gruyter.

Appendix 1

Quotations of KV 1.1 in the Padamañjarī

Following is a list of quotations of the text of the KV as found in the text of the Pm. These are explicit quotations and not the pratīkas. We have collected more than 300 such quotations from the entire text of the Pm and will be published in the form an article in near future. We also plan to annotate them with our translation as well as manuscript information and publish it in the form of a book. Right now we quote below only those quotations that are found on KV 1.1. The reference for this work is the edition of the KV published by Tara Book Agency, Varanasi, 1965-67.

1. क्तिचि इति तु युक्तः पाठः। (on A. 1.1.58, p.206)
2. क्वचित्क्षीरोदके इति पाठात् तत्र नियतव्यक्तिविवक्षया जातिपरत्वाभावाद् द्विवचनम्। (on A. 1.1.75, p.259)
3. क्वचित् प्रागुदीचाविति पाठः। (on A. 1.1.75, p. 260)
4. प्रागुदीचामिति पाठे समाहारद्वन्द्वः। (on A. 1.1.75, p. 260)
5. क्वचित् प्रागुदीच इति पाठः।(on A. 1.1.75, p. 260)

Appendix 2

Quotations of KV 1.1 as found in the later Paninian grammatical literature

Below we present a list of quotations of the KV 1.1. as found in the later paninian grammatical literature. In a separate publication, in 2002, Malhar Kulkarni presented a collection of all such quotations of the KV in the later paninian grammatical literature. This collection is part of that. This serves as Testimonia.

1.1.4

1. काशिकाकारैस्तु न्यासकारमतेनैतत् प्रत्युदाहृतम् / प्र.प्र.पृ. ३६६
2. अत एव वृत्तिकारादयोऽपि अत्र सूत्रे अच्प्रत्ययान्तान्येव लोलुवादीन्युदाजहुः । श.कौ.भा. १ पृ. ९८

1.1.5

1. गकारप्रश्लेषादत्र सूत्र इति वृत्तिः / दु.वृ.पृ.२

1.1.7

1. स्वरैरव्यवहिता इति तूचिता वृत्तिः/दु. वृ. पृ.२

1.1.9

1. अतः सदृशार्थः स्यात यथोक्तं वृत्तौ तुल्यशब्दः सदृशपर्याय इति । प्र.प्र.१.४४

1.1.11

1. (मणीवादीनाम् प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यवार्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत्/प्र) एतदिति वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः / उ.
2. अप्रमाणं वृत्तिकारोक्तमित्यर्थः / प्र.द्यो.भा. १ पृ. १५

एतत् मणीवादेनेति वृत्तिकारवाक्यम् / प्र.द्यो.भा. १ पृ. १६.

3. अत्र वृत्तिकारः मणीवादीनाम् प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसीव दम्पतीव जम्पतीव इत्युदाजहार तच्च मुनित्रयानुक्तत्वात् अप्रमाणमति कैयटहरदत्तादयः / प्रौ.म. (सि.कौ १००)

4. अथ वा नाज्झलाविति पठतः सूत्रकृतो मते विवृततरस्यापि विवृतत्मात्रेण सावर्ण्यमस्तु चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्ना सवर्णसंज्ञायाम् आश्रीयन्त इति वृत्तिग्रन्थस्वरसात / श.कौ.भा. १ पृ. ३४

5. तपरकरणम् अस्नेहार्थम् इति वृत्तिकाराः / श.कौ.भा. १ पृ. १२४

6. अत्र वृत्तिकाराः मणीवादीनाम् प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसीव दम्पतीव त्युदाजह्रुऋ / मुनित्रयानुक्तत्वात् अप्रमाणमिदमिति कैयटहरदत्तादयः/एवम् वदद्भिः समानन्यायतया अन्येषाम् मुनित्ययानुक्तानाम वृत्तिकृन्मात्रोक्तानां तुरीयस्येष्टीः शंसिदुहिगुहिभ्यो वा क्नेमेके छन्दसि भाषायाम् अङ्गगात्रकण्ठेभ्यस्त्विष्यत इत्यादीनाम् अनादर्तव्यक्तो/ श.कौ.भा. १; पृ. १२७

7. तपरकरण्सय प्रयोजनाभावाद् / वृत्तिन्यासयोनिर्देशार्थत्वेन व्याख्यातत्वात् / प.स. पृ. १८०

1.1.16

1.अनार्ष इत्येकवृत्तावुपयुक्तम् / भा. वृ.

2.इह च सम्बुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणम् वृत्त्यादावुक्तम् गवित्ययम् आह इति तन् न / प्रौ. म. (सि.कौ १०५)

3. एतेनोत्रसूत्रे सम्बुद्धाविति किम् गवित्ययम् आहेत्युदाहरन्तो वृत्तिकारा अपि प्रत्युक्ताः / श. कौ. भा. पृ. १३३

4. प्रकृतिभावे पदान्तग्रहणम् न सम्बध्यत इत्याशये तु वृत्तिग्रन्थो योज्यः / श. कौ. भा. पृ. १३३

5. सम्बुद्धाविति किम् गवित्ययम् आहेति वृत्तिकारः / श. कौ. भा. पृ. १३४

6. वृत्तौ तु तदन्तस्यापि संबुद्धिनिमित्तव्यपदेश औपचारिकः । यत्तु ओकारमात्रस्यैवेयं संज्ञा विधीयते न तदन्यस्य विशेष्यस्याश्रुतत्वात् स वस्तुतोऽन्त इत्यन्त इत्युक्तम् । तथा च काशिकायां संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञो भवतीति व्याख्यातम् । प्र.प्र. १.१३१

1.1.18

1. तस्माद् वृत्तिग्रन्थानादरेण प्रगृह्यग्रहणं स्थानिविशेषणमेव / प,स; पृ. १३४

1.1.24

1. नन्वयम् पूर्वापरविरोधः काशिकायाम् अपि तुल्य इति चेत् / प्रौ. म. (सि.कौ. ३६९)

1.1.27

1. एक उदात्तोऽन्योऽनुदात्त इति काशिकाकारमतम् / प्र. प्र. पृ. १३४

2. अत्र कश्चित् उभयेत्यर्थपरो निर्देशः / ... तन्न अर्थपरतायाम् वृत्तिकाराकद्यभियुक्तवचनाननुपलम्भात् / श. कौ. भा. पृ. १६५

3. एके इति वृत्तिकाराः / बृ. श. (सि.कौ १२७); भा. १; पृ. २९६

4. एक उदात्तोऽन्योऽनुदात्त इति काशिका। प्र.प्र. १.२१५

1.1.29

1. तथा हि त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति वृत्तिग्रन्थम् व्याख्याय न्यासकार उज्जग्राह/ प्रौ.म. (सि.कौ. २२)

2. अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयम् इति भाष्योक्तेः / वृत्तिकृद्रीत्येदं व्याख्यानमयुक्तमिति भावः / ल.श. (सि.कौ. १२२) ; पृ.२९६

3. एतच्च धिन्विकृण्व्योर च इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्/एवञ्च वृत्तिकृदुक्तार्थकं नेदम् / ल. श. (सि.कौ. १२२); पृ. २९७

4. अत व वृत्तिकृद्दक्तः प्रक्रिया निषेध इत्यर्थो भाष्यकृता बहुव्रीहिपदस्य तदर्थवाक्यपदलक्षणया साधितः / ल. श. (सि.कौ. १२२); पृ. २९७

5. इत्यादि वदतेति / वृत्तिग्रन्थव्याख्यावसरे इति शेषः / ल. र. (सि.कौ. २२); पृ. १०३

1.1.35

1.मृजेरजादौ सङ्क्रमे वृद्धिर्वेष्यत इति काशिकायाम्/ इदञ् च इको गुणवृद्धी इति सूत्रप्रङ्गाद् वैयाकरणान्तरमतत्वेनोक्तम् भाष्ये/ श.कौ.भा. १ पृ. १०३

1.1.37

1.एते त्रयोऽन्तोदात्ता इति काशिका / श.कौ.भा. १ पृ. १७५

2.एते सनुतर्प्रभृतयो नवान्तोदात्ता इति काशिका / श.कौ.भा. १ पृ. १७६

3. एते ह्यस्प्रभृतयः साम्यन्ता द्वाविंशतिर् अन्तोदात्ता इति काशिका / श.कौ.भा. १ पृ. १७६

4. सनेत्यादयस्तिरोन्ता आद्युदात्ता इति काशिका / श.कौ.भा. १ पृ. १७६

5. यदपीति / स्वरादीनुपक्रम्यान्तोदात्ताः पठ्यन्त इति काशिका / ल. र. (सि. कौ. ४४७); पृ. १८०

1.1.38

1. यदपि काशिकायामुक्तम् स्वर् शनैस् ऋधक् दिवा वृथा नक्तम् इत्यादयोऽन्तोदात्ता इति / प्रौ. म. (सि. कौ. ४४८)

1.1.50

1. न ह्यान्तर्यम् चतुर्द्धेति मुनित्रयोक्तिर् अस्ति प्रत्युत सोष्मणः इति भाष्याद् वृत्तेश्चानियम एव लभ्ये / श. कौ.भ. १ पृ. १९७

2. अत एव वृत्तावेवशब्दप्रयोगः। प्र. प्र. १.८५

1.1.55

1. यत् तु वृत्तिकारैः जश्शसोः शिरिति उदाहरणम् दत्तम् / तच्चिन्त्यम् / श. कौ. भा. १ पृ. २०१

1.1.56

1. प्रस्तुत्य इति वृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणम् अपि मन्दम् / प्रौ.म. (सि. कौ. ४९)

2. यत्तु वृत्तौ प्रस्तुत्य इत्यव्ययदेशोदाहरणम् / तच्चिन्त्यम् / श.कौ.भा. १ पृ. २०२

3. धात्वङ्गकृत्तद्धिताऽव्ययसुप्तिङ्पदादेशा इति वृत्त्याद्युक्तं सिजादीनां च प्रत्ययाधिकारपाठात् श्वम्वत्प्रत्ययत्वमिति तद्विवरणोक्तञ्च अपास्तम् / बृ. श. (सि.कौ.४९; भा. १; पृ. १४०)

4. यत्त्वव्ययांशे प्रस्तुत्येति वृत्तावुदाहृतम् / बृ. श. (सि.कौ.४९); भा. १; पृ. १४०

5. न च सर्वे सर्वपदादेशा इति न्याये प्रस्तुत्वा इत्यस्य स्थाने प्रस्तुत्य इत्यादेशे तस्याव्ययत्वसिद्धिरिति वृत्त्याशय इति वाच्यम् / ल. र. (सि. कौ. ५५) पृ. २३

1.1.57

1. यदि ह्यादिष्टादचः पूर्वस्य कार्ये स्थानिवत्वं न स्यात्तर्हीऽर्थनिपातनं वृत्तिकृतोक्तमयुक्तं स्यात् / प.स.;२३२

1.1.58

1. नन्वेवम् न पदान्तसूत्रे दध्यत्र इति वृत्तिमुपादाय स्थानि .. इति मिश्रोक्तिर् विरुद्ध येत / श. कौ. भा. १ पृ. २२७

2. यत् तु काशिकायामुक्तम् उपधायाम् चेति तत् प्रामादिकम् / तथा च उपधायायञ्च इत्यत्रोक्तम् प्रतिदीव्नेत्यत्र हलि चेति दीर्घ इति / श.कौ.भा. १ पृ. २३६

3. अत एव च न पदान्तसूत्रे प्रतिदीव्न इत्यत्र उपधायाम् चेति दीर्घ इति काशिकाऽपि संगच्छते / आचारक्विबन्ताद् विच्प्रत्यय इति तदाशयात् श.कौ.भा. १ पृ. ३२८

1.1.71

1. अन्त्येनेति किम् सुडिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूद् इति वृत्तिकाराः / श. कौ. भा. १ पृ. २८४.

1.1.75

1. जयादित्यस्तु प्राचि देशे ये सन्ति ते प्राञ्चः पुरुषास् तेषाम् यो देशस् तद् अभिधान इति व्याचख्यौ / श. कौ. भा. १ पृ. २९७

Appendix 3

Tree diagram showing interrelation of manuscripts of the Kāśikāvṛtti on A 2.2.6
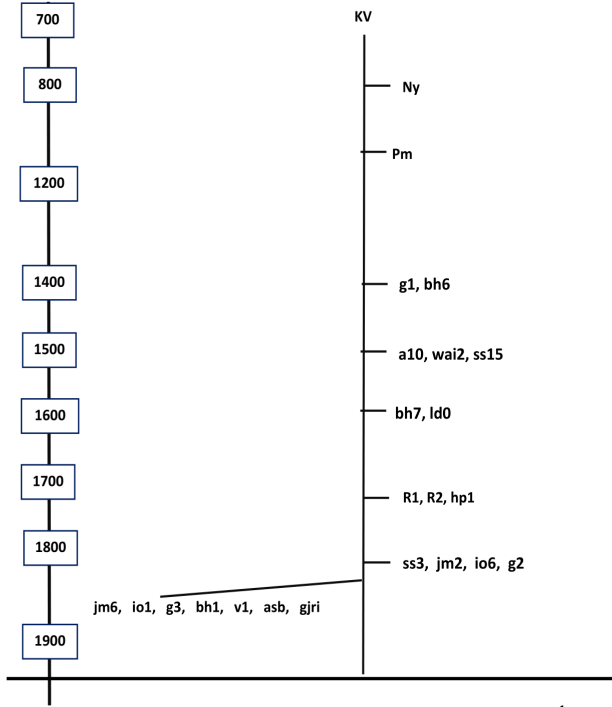
All other mss mentioned in Kulkarni 2012[1].

1. Some Issues in editing the Gaṇapāṭhas in the Kāśikāvṛtti, in the Studies in Sanskrit Grammars: Proceedings of the Vyākaraṇa Section of the 14th World Sanskrit Conference, Kyoto, Japan, Edited by George Cardona, Ashok Aklujkar, Hideyo Ogawa New Delhi: D.K. Printworld 2012, ISBN 13; 978-81-246-0608-7, ISBN 10: 81-246-0608-0, pp.213-258.